

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

SZERKESZTI

HUNFALVY PÁL.

TIZENNEGYEDIK KÖTET.

MÁSODIK FÜZET.

BUDAPEST, 1878.

A M. TUDOM. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA BÉRHÁZÁBAN.)

A NYELVTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉRŐL AZ ARABOKNÁL.

IRODALOMTÖRTÉNETI KISÉRLET.

(Bemutattatott a Magyar Tud. Akadémia 1877. április 16-án tartott ülésében.)

I.

A grammatikai tudat ébredése és a nyelvtudomány kezdetei az araboknál.

A szanszkrit nyelven kívül nincsen nyelv, melyről — mint a tudományos vizsgálódás tárgyáról — azok, kiknél e nyelv élő használatban volt, annyi munkát írtak volna, mint az arab nyelvről. Az ind nyelvészeti irodalmon kívül mennyiség tekintetében alig vetélkedhetik bármely nép nyelvtudományi irodalma az arabbal. — Meggyőződhetik erről mindenki, ha egy pillantást vet azon nagy terjedelemre, melyet a nyelvészet szakmájába tartozó puszta könyvezímek a keleti könyvészeti munkákban, például *Ibn Abi-l-Nadim Fihrist*-jében vagy *Hâgî Chalfâ Kashf al-zunûn*-jában elfoglalnak.

Kétséget nem szenvedhet, hogy az ily tágas, mondhatnám óriási, irodalom belső fejlődése a nyelvtudomány történetének egy igen érdekes és fontos fejezetét képezi; annál is inkább, mert még az árja nyelvészet egyik jeles képviselője is az arab nyelvészeti rendszerek megismeréséből hasznavehető szempontokat remél az általános nyelvtudomány számára.¹⁾ Mindamellett sajnálattal kell constataálnunk, hogy az arabok nyelvtudományának története legfeljebb külső viszonyaira nézve van megírva, mert mindaz, a mi ezen a téren történt, csakis bibliographiai szempontból történt és sem az irodalom, sem pedig a tudománytör-

¹⁾ Benfey *Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland* (München 1869.) 187. lap.

ténet színvonalán nem áll. Oly munka lebeg e szavaimnál szemem előtt, minő pl. *Steinthal* könyve a nyelvtudomány történetéről a görögöknél és rómaiaknál, vagy minők *Figger* és *Lersch* monographiái az egyes görög nyelvtudományi iskolákról és irányokról. Napról-napra szaporodik az ily kutatás számára hozzáférhetővé tett anyag. Egyre gyarapszanak az arab philologusok, grammatikusok ép úgy mint lexikographusok munkáinak editiói. Máris nyomtatva vannak kezeink között az arab eredeti kommentár-, nyelvtan- és szótár-irodalom klasszikusainak legelőkelőbbjei, és alig fog beletelni egypár év és a desideráták sora tökéletesen ki lesz merítve. Párisban az ifjabb *Derenbourg* a *zat'εξοχ'ν* «könyv»-nek nevezett *Sibawih*-féle munkát, mely az arab grammatikai irodalom klasszikus könyve, rendezi sajtó alá; Berlinben *Jahn Gusztáv* szorgalmasan folytatja az eredeti grammatika egy későbbi tekintélyének (*al-Zamachshari-nak*) *al-Mufaššal* című munkájához *Ibn Ja'ish Abu-l-Bakā* által írt azon kommentár kiadását, melynél jobban az arab nemzeti grammatika finomságai sehol sincsenek kifejtve; a kairói nyomdáknak élénken foly a szótár-irodalom azon kincseinek kiadása, melyekből az európai könyvtárak kézirati példányokat nem bírnak (pl. *Tāğ al-'arūs*, és az óriási terjedelmű *Lisān al-'arab*); a német orientalista-társaság költségén nemsokára meg fog kezdődni *Ibn al-Sikkit* azon könyvének (*Kitāb al alfāz*) általam eszközlendő kiadása, melyet az arab nyelvtudomány legfőbb régi tekintélyei kútforrásul használtak, és melyből eddig csak egy kézirat létezése van kimutatva, a leydeni egyetemi könyvtár legatum Warnerianum 597. száma alatt, mely a szerző autographonja nyomán készült.

Ámbár, mint említettem, közeljövő időben már alig fog valami hiányozni, a mi az arab nyelvtudományi irodalom belső történetének előadására mint anyag tekintetbe jő, mindamellett ezen történet megírására csak igen sovány kezdetek mutatkoznak. Magam már több év óta gyűjtöm és állítom egybe az anyagot az ily történeti dolgozat számára és részben alkalmilag egyetmást már közre is bocsátottam az anyagokból.¹⁾

¹⁾ *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern.* 1—3. füzet. Megjelent a bécsi akadémiai böles.-történeti osztályának kiadványai között. (Bécs, 1870—1873.)

A mai előadásnak nem az a célja, hogy a szóban forgó kérdésről kerek és befejezett módon értekezzem, mert ily feladat alig tenné lehetővé oly részletek kikerülését, melyekkel nem kívánnám a t. osztályt fárasztani. Csak egyes szempontokat akarok ma különösen kiemelni, melyek az arabok nyelvtudományának szemléletében fontossággal bírnak és a történeti kutatásnak, hogy úgy mondjam, keretét képezik.

Az arabok nyelvtani kutatásainak kezdetére nézve alig ágaznak el a vélemények. Azok, kik kritikai szemmel vizsgálják és ítélik az arab traditio adatait, mely adatok teljesen vannak összeállítva *Flügel* által ¹⁾, nem kételkednek abban, hogy *Abu-l-Asvad al Du'ali* (megh. 688. Kr. u.) volt azon férfiú, kit az arab nyelvtan megalapítójának tekinthetünk. De a traditio nem elégszik meg a grammatika ezen eredetével. Az arab traditio 'Ali-t, a khalifát, említi fel mint azon férfiút, ki a grammatikának mint tudománynak adta volna legelső impulsusát és *Flügel* egész komolysággal nemcsak idézi a traditiónak idevágó adatait, hanem tudományos combinációiban helyet is ad nekik, azon eredményt állítván fel, hogy *Abu-l-Asvad* volt az első, ki grammatikai munkát írt azok alapján, a miket vele *Ali* állítólag közölt. Ezen közlemények között legelőkelőbb helyet foglal el azon 'Ali által felállított felosztás, hogy a beszédnek háromféle része van: *ism* (név), *f'il* (cselekvés = verbum) és *harf* (szócska). Ezen traditiót *Flügel* «Ziemlich glaubwürdig»-nek nevezi, és *Benfey* nem habozik ezen nézet elsajátításában. ²⁾ Ha azonban lelkünk elé idézzük mindazon traditiokat, melyeket a muhammedán tudománytörténetben 'Ali khalifa személyéhez fűzve találunk; ha tekintetbe vesszük, hogy az 'Ali-ról, mint a tudomány kapujáról (*báb al 'ilm*) szeret megemlékezni: akkor nem fogjuk feltűnőnek találni, hogy azon tudomány, mely későbbben igen nagy jelentőségre vergődött, kezdetében 'Ali-ra vezettetik vissza, mint alapítóra, de igenis feltűnőnek kell találunk, hogy ily traditio kritikai korszakunkban is hitelre találhatott. Ez utóbbi körülmény maga azonban igazolja azon kritikai műtetet, melyet ama, persze már alapjában is gyanús, traditio hitelessége megezáfolásának szentelek, magában véve ép

¹⁾ *Die grammatischen Schulen der Araber* 18. lap.

²⁾ *Geschichte der Sprachwissenschaft* etc. 188. lap.

oly felesleges műtét, mint az volna, mely egyéb tudományágaknak ilyféle kezdetekre való visszavezetésének czáfolását venné czélba.

Hogy a három beszédrész megkülönböztetése az arab grammatikában nem Higázban támadt, azt egyelőre csak skeptice akarjuk illítani. Nem lehet bebizonyítani, hogy ott támadt ezen elmélet, mely a görög logika behatásának létezését tételezi fel. A legelső biztos adatot ezen megkülönböztetésre nézve *Sibaveihî* (megh. 793.) nyújtja, ki ezen felosztással kezdi könyvét, melyet a VIII. század vége felé írt, több mint másfél századdal 'Alî után, tehát akkor, midőn az 'abbasid uralom alatt a görög philosophia hatalmasan hatott már a gondolkodó arabokra, és a *περι Ερμηνειας* már jól volt általuk ismerve.

Nem tudjuk, mily belső összefüggés van a si'izmus és a grammatika művelése között; de irodalomtörténeti tény, hogy a grammatika művelését igen nagy részben *si'ita* körökben találjuk. *Abu-l-Asvad* maga ezen felekezet híresei között említettik fel¹⁾, és egy későbbi történetíró, *al-Makkarî*, egy híres arab nyelvész életírása alkalmával azt a megjegyzést teszi: «*Abû Hajjân* felekezetére nézve igen sok grammatikus módját követi, az által, hogy 'Alî b. Abî Tâlib-hoz túlságosan ragaszkodik.»²⁾ Tény tehát az, hogy a grammatika traditiójának megalapítása olyanoknak kezei között volt, kik 'alida tendenciákat tűztek lobogójukra. — Lehet-e ily körülmények között egyszerűbb dolog mint az, hogy a grammatikai tudomány kezdete is 'Alî-ra vezettetik vissza?

Mindamellett azonban nem túlozunk, ha a grammatikai elemek megalakulását az arabok között, ha nem is az iszlám legelső idejébe, de legalább annak igen ifju idejébe tesszük; körülbelül azon időbe, midőn a korán a tanulmány tárgyává kezdett válni, midőn egyes szavainak különböző variánsai nem mint annak Othmán alatti redactiója alkalmával a többi, az elfogadottól eltérő recensiók megégetését, hanem a sokféle variánsok okadatolását vonta maga után. Mint az ind grammatikát a Védák, a görögöt Homéros, a chinait Confucius könyvei, a hébert a bibliai

¹⁾ Lásd erről jegyzetemet *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*. 1875. XXIX. köt. 320. lap.

²⁾ *Analectes sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne* I. köt. 569. lap.

kánon tanulmánya pendítette meg, úgy az arab grammatikai tanulmány legelső indító oka a muhammedán szent könyv beható tanulmánya volt. Más kérdés az, vajon az arab grammatikai tanulmány legelső kútforrása magában az arab népben található-e, vagy pedig a grammatika tárgyalására kívülről vették-e az impulzust? más szóval: hogy azon gondolat, mely szent könyvük nyelvtörvényeinek kutatására és e törvények összefoglalására indította őket, kívülről jövő behatások által segített-e elő, vagy pedig nem? Azok között, a mik e kérdésre nézve elmondattak, különösen kiemelésre méltó *Renan Ernő* szellemes fejtegetése, mely azon eredményre jut, hogy a nyelvtan egyike az arab szellem azon termékeinek, melyektől az eredetiséget meg nem lehet tagadni. Érvei különösen a következők:

Az arab irodalomtörténet nem emlékezik meg arról, hogy a grammatika megalkotása idegen alapon történt legyen meg; pedig egyébütt, hol kölcsönzések történtek, p. o. a philosophia terén, maguk az arabok is nyíltan bevallják azt. — A korán fenntartása volt a grammatika kezdeteinek legközvetlenebb czélja; lehetetlen volna pedig feltenni, hogy ezen feladat felé olyan emberek hajoltak volna, «kik az iszlám szentelt nyelve iránt nem viseltettek azon kegyelettel, mely az első arab grammatikusok munkáit sugalmazta». Az idegen befolyás csakis az 'abbasidák uralkodása alatt mutatkozik és akkor is kizárólag a positiv tudományok tekintetében, melyek sem a vallást, sem a nyelvet, sem pedig a sajátképeni irodalmat nem érintik. Mindazon kölcsönzéseken, melyek tényleg végbe mentek, az idegen zamat nagyon is megérzik; a műszavak betűszerint át vannak véve; a kölcsönzött tudományok szavai görög hangzatuak maradtak, a felosztások és kategoriák görögök. Semmi ilyet a grammatika nem mutat az araboknál. A tudomány neve, műszavai és általános felfogásai nem emlékeztetnek idegen példára. «Végre minden egyéb tudományra nézve az arabok nyíltan bevallják azt, a mit belőlük a régi görögöknek köszönnek, míg ellenben meg vannak győződve, hogy nyelvtanuk oly privilégium, melyet isten számukra tartott fenn, és egyik legbiztosabb jele azon kiválóságnak, melyet más népekkel viszonyítva maguknak tulajdonítanak.» Eddig *Renan*.¹⁾

¹⁾ Histoire générale et système comparé des langues sémitiques. I. köt. 3. kiad. (Paris 1863.) 377—380. lapon.

Megvallom, hogy mindaz, a mit a híres francia akadémikus mond, tagadhatatlan igazság; de mindamellett nem bizonyítja azt, a mit általa bizonyítani kívánna. Nem az a kérdés, valjon az arabok *a* görög vagy *a* syr grammatikát szőröstül-bőröstül átvették-e vagy pedig nem? Mert azt, hogy a görög vagy syr grammatikát soha az arabok át nem vehették, az világosnál világosabb. Átvehettek philosophiát, természettudományt, mennyiségtant, mely tudományok anyaga nem különbözhetik a népek különfélesége szerint; de hogy a nyelvtant directe átvették volna, azt soha senki nem állíthatná.

Mondom, nem az a kérdés, valjon *a* grammatikát, *bizonyos* nyelvtani rendszert vettek-e át, hanem hogy a nyelvszemlélet azon fokára, melyen állva, valamely nép nyelvének alkatára nézve elmélkedik, a mondatok és szók egyes alkatrészeit elemeire bontja és a helyes használatot a tapasztalati anyagból törvények alakjában levonja, valjon, mondom, a nyelvszemlélet ezen fokára minden külső, idegen kulturkörből kiinduló hatás nélkül jutottak-e? vagy hogy rövidebben mondjam: valjon az arabok grammatikai tudata ébredésének vannak-e tényezői, melyek nem az arab nép életében és szellemében gyökereznek?

Ezen kérdésre, Renan érvelésének ellenére, úgy kell felelünk, hogy *igenis vannak*. Ha azt látjuk, hogy olyan nép, melynek nyelvében az úgynevezett nyelvtani funktiók egy rideg consonanstömeget, mint ők maguk mondják, *mozgató* vocalismus változásai által mennek végbe, hogy — mondom — egy ilyen nép beszédének vocális részét írásjegyekkel nem fejezi ki: úgy okvetlenül azt mondhatom, hogy ezen népben, míg írása ezen foknál tovább nem haladott, a grammatikai tudat még nem ébredt. Mert minden, a mi tudatossá válik, az külső kifejezés által dokumentálja a tudatban való uralkodását. Valamint a tudatossá vált gondolatnak megfelel a szó, és mindenről, a mire valamely nyelvben szó nincsen, azt mondhatjuk, hogy az illető nép tudatában nem létezik, úgy a beszédet alkotó azon részek, melyek az írásban nem találta külső jelre, az illető írást használó nép tudatában nem foglalnak helyet. Az arabok között ennélfogva a vocálisjegyek használata előtt grammatikai fogalmak nem ébredhettek, mert alig van nyelvükben grammatikai funktió, mely a szó magánhangzós anyagát nem érintené. Viszont, ha azt látjuk, hogy ezen nép bizonyos

időben kezdi a vocálisokat jelölni, kezd kifejezésükre jeleket fel-
találni, azt következtethetjük, hogy a grammatikai tudat ébredni
kezdett bennük. Ha már most azt is látjuk, hogy ily jelek hasz-
nálatára idegen nemzet példája utalja őket, úgy el nem vonhatjuk
magunkat azon következtetéstől, hogy azon nép, melynek példáját
követték, midőn sajátjuk hiányait pótolni indultak, volt legköz-
vetlenebb tényező a *grammatikai tudat* ébresztésében.

Ha a fönntebbi fejtegetést helyesnek tartjuk, akkor azt va-
gyunk kénytelenek állítani, hogy a nyelvtan legelemibb fogalmai
az arabok nem önönmaguk geniusából fejlesztették, hanem hogy
azok felismerésére a syrek által jutottak és csak úgy alkalmazták
saját nyelvükre. Mert azt, a mi nélkül grammatikai tudatról
ségi népnél szó sem lehet, t. i. a beszéd magánhangzóinak jelö-
lését, az arabok a syrektől vették át. A syr magánhangzójelölésnek
több fejlődési foka és módja van, a mint az legújabb időben *Abbé*
Martin, tudós franczia, remek munkáiban bőven ki van fejtve.
Ezen fokok és módok legrégebbike, mely a syr irodalom legelső
kezdeteitől a VI. századig terjedő időnek felel meg, és melynek
használatát a IV. században Sz. Ephraem bizonyítja, azon egyszerű
eljárásból állott, hogy a szerint, a mint a mássalhangzót *ā ā*,
vagy *e, i* magánhangzó mozgatja, az illető mássalhangzó *fölé* vagy
alá helyeztek egy pontot. Ezen két jelhez az arabok csak egyet
függesztettek hozzá, mely ugyan a syreknél nem így volt alkal-
mazva, de a mely mindenestre a syr jelölési mód fejlesztésének
tekinthető, azt t. i., hogy a felső és alsó ponton kívül még egy
belső pontot is használtak, midőn az *o, u* magánhangzó jelölésére,
a mássalhangzó betűjének melléje tették a pontot, a mi a syrben
a felső és alsó pontnak a *v* betű (*o*) fölött és alatt való elhelyezése
által történik. A felső és alsó pontot, mely a hangzójelölésnek
alapja, az arabok a syrektől átkölcsönözték és egészen úgy alkal-
mazták mint amazok ¹⁾ és ugyanazon nevekkal is nevezték. Ez
volt a grammatikai tudat legeslegelső ébredése az araboknál.
Hogy a hangzójelek legelső alkalmazásával függ csakugyan össze
a grammatikai felfogás ébredése az araboknál, azt szintén ki

¹⁾ *Lenormant, Essai sur la propagation de l'alphabet Phénicien dans l'ancien monde.* (Paris, 1873.) II. köt. 27. lap.

akarom mutatni; különösen két bizonyító momentumot akarok erre nézve kiemelni:

1. Maga az arab tradíció a grammatikai felfogás keletkezését szoros összefüggésbe hozza a magánhangzókat jelölő pontok legelső alkalmazásával. *Abū 'Ubejdā* elbeszélése szerint, *Abu-l-Asvad* a nyelvtan alapszabályait *'Alī* khalifától bírta, de senkivel nem közölte azt, a mit a khalifától tanult, míg *Zijād*, *'Irāq* helytartója, felkérte, szerkesztene valamit össze, a mi az embereknek vezérfonálul szolgálhatna és a minek segítségével isten könyvét könnyebben meg lehetne érteni. *Abu-l-Asvad* a helytartót arra kérte, kímélné meg őt ezen megbízatástól. Nemsokára ezután azonban tanuja volt annak, midőn egy ember a korán IX. fejj. 3-ik versében, mely ekkép hangzik: «*ann-Allāha barijun min al-mushrikina va-rasūluhu*» («Valóban *Allāh*-nak nincsen köze a polytheistákkal, és prófétájának» scil. «sincsen köze velük») az utolsó szavat ekképen ejté: *va-rasūlihi*, miáltal az idézett mondatnak az leszen értelme, hogy «*Allāh*nak semmi köze a hitetlenekhez és a prófétához.» Erre *Abu-l-Asvad*: «Nem hittem volna, hogy az emberek dolga már annyira jutott légyen.» Azonnal *Zijād*hoz ment és így szólott hozzá: «*Emīr!* ráállok arra, a mit tőlem kívántál. Adj mellém egy értelmes írnokot, ki azt fogja tenni, a mit neki meghagyok.» Hoztak erre neki egy íróat az *'Abd al-Kejs* törzsből, kivel azonban nem volt megelégedve. Erre egy másikat adtak melléje. Ehhez így szólott *Abu-l-Asvad*: «Ha azt látod, hogy egy betű kiejtése alkalmával szájamat kinyitom, tégy egy pontot a betű fölé, ha szájamat bezárom, tégy egy pontot a betű elé, ha félig bezárom, tégy egyet a betű alá.» ¹⁾

A névesetek tudatos megkülönböztetésével, alkalmasint a grammatikai tudat legelső jelével az araboknál, függ tehát össze a syr önhangzójelek alkalmazása az arab írásban.

2. A magánhangzóknak fent jelölt arab megkülönböztetésein kívül még három név van alkalmazásban: a *fathā* nevezik még *naṣb*-nak, a *kesrā*-t: *chafḍ*, a *dammā*-t: *raf'*-nak. Ezen nevek között a két utóbbiról szintén ki lehet mutatni, hogy oly terminusok azok, melyek egyenes fordításai a megfelelő syr műszavaknak, nevezetesen a *rebāṣā*- és a *zekāfā*-nak. A felhozott három szó, mint

¹⁾ L. Flügel, *Grammatische Schulen* p. 17.

Nöldeke kimutatja ¹⁾, az illető magánhangzók általános elnevezései, de mint ilyenek kivesztek a használatból, és leginkább csak azon grammatikai kategóriák elnevezésére használtatnak, melyeknél az illető magánhangzó előfordúl; p. o. a főnév nominativusa és az ige jelentő módjának imperfectuma neveztetik *raf'*-nak, mert a szó végmagánhangzója ezen esetekben *u*; a főnév genitivusa és az imperfectum status jussivus v. apocopatusa ezen oknál fogva neveztetik *chaf'd*-nak; a főnév accusativusa és az imperf. status conjunctivusa *našb*-nak. De ezen műszók, mint a syr analogiából látjuk, eredetileg nem a grammatikai kategóriáknak, hanem az azokban alkalmazott végső magánhangzók nevei. A nominalis esetek és az igei formák grammatikai nevei, alkalmasint az arab grammatika legrégebbi műszavai és a nyelvtani tudat legelső nyilatkozásai, azt bizonyítják, hogy a nyelvtani tudat az araboknál csakis a magánhangzók megkülönböztetésén és jelölésén képződött.

De másrészt bizonyítja azt is, hogy a grammatika legelső elemeit a syrektől tanulták az arabok. Ezen következtetés azokon kívül a miket bizonyít, képes megegyezni Renan a grammatikai felfogás eredetisége mellett felhozott főargumentumát: azt t. i., hogy a grammatikai terminologia nem mutat fel kölcsönzéseket. Ha ezt bizvást állíthatni a kifejlődött arab grammatika műszavairól, melyek mindenütt éles és eredeti nyelvtani conceptiót mutatnak, nem állíthatni azt a grammatika legelső kezdeteiről, mert azoknak műszavai, mint láttuk, syr eredetűek.

De Renannak másik, hathatósabb, argumentuma is igen könnyen cáfolható meg. Azt mondja ugyanis, hogy az arab nemzeti irodalomtörténet nem szól semmit sem arról, hogy nyelvtan dolgában az arab tudomány külső impulsus után indult volna, holott egyéb tudományokra nézve ezt nyíltan bevallja. Ezen *argumentum ex silentio* megegyezésére csak két mozzanatot akarok megemlíteni, melyek úgy gondolom elég világosan mutatják, hogy az *argumentum ex silentio*-nak az arab művelődéstörténetben nincsen tere. Mindenekelőtt visszanyúlván a magánhangzók jeleinek feltalálására, úgy gondolom, mai nap nem kételkedhetik senki sem abban, hogy az syr kölcsönvétel. Pedig ha a fönnt idézett

¹⁾ Nöldeke *Geschichte des Quorans* 309. lap. Gróf Kuín Géza a sémi magánhangzókról (Budapest 1872.

tradíciót nézzük, azt látjuk, hogy ottan mint *Abu-l-Asvad* ingenumának terméke van feltüntetve, és az idegen eredet tökéletesen el van hallgatva. A három beszédrész megkülönböztetése, mely az aristotelesi *περὶ Ἑρμηνείας* ismeretét tételezi fel, egyenesen *Ali*-nak van tulajdonítva. — *Kremer Alfréd* igen találóan bizonyította be, hogy az I. muhammedán század theologiai iskoláinak véleménykülönbségei, különösen a murgita és kadarita szekta között fennforgott dogmatikus véleménykülönbségek és az ezen polemiák alkalmával az iskolák által kifejtett dogmatikus tanok szakasztott másai azon dogmatikus vitának és iskolai tanoknak, melyek ugyanakkor a keleti egyházban léptek elé, midőn a khalifátus székvárosában *Johannes Damascenus* volt a keresztyén vallás leghíresebb tanítója.¹⁾ Az arab művelődéstörténet hallgat ezen összefüggésről, és ha csakis azt tartanók rájuk nézve igaznak, a mit maguk mondanak magukról, *Kremer* döntő bizonyítását a *Renan*-féle *argumentatio ex silentio* alapján el kellene utasítani.

Nem bizonyít tehát az arab grammatika támadásának eredetisége mellett a bizonyítékok azon sora, melyet *Renan* mellette felhoz. Sőt azok után, a mit fönntebb kifejtettem, bátorkodnám ragaszkodni azon állításomhoz, hogy a grammatika legelső megpendülése az arabok között a syreknek volt köszönhető. A syrek befolyását az arab irodalmi műveltségre az iszlám legelső idejére nézve kell már állítanunk. Hisz már a betűk használatát is, mint azt senki kétségbe nem vonja, az arabok a syrektől vették. A grammatikai iskolák mindjárt a nyelvtani fogalmak legelső kifejtése után oly helyen támadtak — t. i. Mesopotámiában — hol a syr befolyás a geographiai helyzetnél fogva is a leghatalmasabb lehetett és később, különösen a philosophia és természettudomány művelése alkalmával leghatalmasabbnak mutatkozott is. Ezen mozzanatban is csak azon folytonosság jelét láthatjuk, mely a grammatika keletkezése és későbbi fejlesztése között fennáll. Ha a *nahw* (nyelvtan) tudománya csakugyan olyan jellemző nemzeti sajátja volna az araboknak, miként azt *Renan* állítja, akkor esodálni való dolog volna az, hogy miért nem látjuk ezen tősgyökeres nemzeti tudományt Medinában keletkezni, miként p. o. a valóban

¹⁾ Culturgeschichtliche Streifzüge. 3. lap.

tősgyökeres arab *traditio-tudomány* (*al-hadit*) legelső iskoláját látjuk Medinában támadni; miért fejlődik e tudomány épen az Euphrates partjai mentében, miért tartoznak legnevezetesebb művelői idegen nemzetekhez, különösen a perzsához?

II.

Az arab nyelvészek állása a dialektusokhoz és a népnyelvhez.

Annak felismerésére, hogy mily irányban indult meg a nyelvtudomány az araboknál, igen fontosnak mondható azon állás meghatározása, melyet *a dialektusok és a népnyelv kérdése* az arab nyelvtudományban elfoglal.

1. Dialektusok.

A mi a görög nyelv terén az *attikai dialektus*, az az arab nyelv terén a *kurejshita törzs dialektusa*, azon törzsé, melyből Muhammed származott. Minthogy ezen törzs geographiai helyzeténél fogva minden arab törzs között leginkább volt elzárva idegen nyelvelemek befolyása elől, annak nyelvjárását tartották a legékeesebbnek és legtisztábbnak (*afşah*), utána azon törzsekét, melyeknek lakóhelyei legközelebb estek a kurejshiták lakóhelyeihez; legkevésbé ékesnek és tisztának pedig azon törzsek nyelvjárásait, melyek a kurejshitáktól legtávolabb és idegen népekhez, p. o. a perzsához, aethióphoz legközelebb tanyáztak. Midőn a kurejshita nyelvjáráson írott korán által ezen dialektus még vallási méltóságra is emeltetett, továbbá a kurejshita törzs politikai hegemoniája által — mert ezen törzs szolgáltatta a nagy birodalomnak a khalifákat — túlsúlyt gyakorolt a többi törzsek fölött, el volt határozva azon győzelem, melyet a kurejshita nyelvjárás a többi arab dialektus fölött kivívott.¹⁾ Az, a mit *művelt arab nyelvnek* nevezhetnénk, az irodalmi nyelv nem egyéb, mint a kurejshiták

¹⁾ Renan, *Histoire générale* p. 346—49, hol az irodalmi apparatus is található.

nyelvjárása; az arab nyelvten nem egyéb, mint ezen dialektus használatának codificatiója. Ezen dialektussal ellentétbe helyeztetik egyrésről a *délarab*, vagy másként *jemeni* v. *himjár* nyelvjárás, mely valamennyi arab nyelvjárások között legtávolabb áll tőle, és lényeges megkülönböztető sajátságokat mutat fel (p. o. *mimmátio*), úgy hogy, elősegítve azon különféle történelmi traditio és kulturirány által is, mely a déli arabokat az éjszakiaktól elválasztotta, nyelvjárásuk önálló nyelvvé szilárdult, mely külön írásjegyekkel is bír; másrésről ellentétbe helyeztetnek vele a többi éjszakarab (*Mođar*) törzsek nyelvjárásai egyenként, mint kevésbé tiszták és klasszikusok.

Lássuk már most, mily állást foglal el az arab nyelvtudomány ezen a kureishitától különböző arab dialektusokkal szemben.

E részben constatalhatjuk azon tüneményt, hogy az arab nyelvészeti íróknak igen sokat köszönünk azon ismereteinkre nézve, melyeket a háttérbe szorított nyelvjárásokról bírunk, és e tekintetben az arab nyelvészeti irodalom a középkorban előnyösen különbözik még azon nyelvészeti iránytól is, mely az újkori nyelvészetben egészen a legújabb időkig uralkodott. Egyrésről, mint már kiemeltük, az arab nyelvten egy kiváló törzs nyelvhasználatának volt codificatiója nemcsak, hanem a régi, egyéb törzsekből származó költők műveit, melyeket körülbelül ugyanazon időben kezdtek írásba foglalni, midőn a nyelvten kezdett megindulni, mind kurejshita dialektuson foglalták írásba. A *Hamásá* nevű költészeti gyűjtemény, mely a legkülönbözőbb törzsekhez tartozó költők műveit foglalja magában, hol minden egyes költőről egy-szersmind az is meg van mondva, mely törzshöz tartozott, csupa kurejshita nyelvten szerinti alakokat tár elénk. Van egy külön gyűjtemény e cím alatt a «*Hudejl törzsből való költők versei*», mely gyűjtemény Kosegarten által adatott ki.¹⁾ Ezen gyűjteményen meg nem érzik, hogy nem kurejshita. A redaktorok kurejshita kaptafára vertek mindent. De a mit a szerkesztők vétettek, azt kiigazította a traditio, melyet a kommentátorok őriztek, kik néha variánsokban előtűntetik a dialektikus sajátságot. Egyéb téren is, különösen a lexikographák, mindennekfölött pedig a

¹⁾ *Carmina Hudsailitarum quotquot in Codice Lugdunensi insunt* ed. J. G. L. Kosegarten, London 1854.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

SZERKESZTI

HUNFALVY PÁL.

TIZENNEGYEDIK KÖTET.

HARMADIK FÜZET.

BUDAPEST, 1878.

A M. TUDOM. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA BÉRHÁZÁBAN.)

kommentátorok által érvényesített tradíció, megőrizték számunkra az arab nyelvjárások megőrizhető töredékeit, úgy, hogy a mit ma józan nyelvészek szoktak végezni, azt időszámításunk VII—IX. századában megtették az arab nyelvészek is saját nyelvük dialektusaira nézve. Ily módon egynehány jellemző sajátosságait bírjuk rekonstruálni azon dialektusoknak, melyeket a kureishiták hegemóniája kiszorított.

Ezen nyelvtudományi nyereség elérése elősegítettett egy különös körülmény által is, melyet fel akarok említeni. Valamint az arab nyelvtudomány fejlődésében, mint már érintettem, előkelő része volt a korán-magyarázásnak, úgy a dialektikus adatok fennmaradásában is a vallásos tudomány ezen ágának kell igen nagy érdemet tulajdonítanunk. A koránra nézve azt mondja többek között a muhammedán tradíció, hogy *hét betű szerint* (*'ala sab'ati ahrufin*) nyilvánított. A vélemények nagyon eltérnek ezen tradíció jelentésére nézve. Egész irodalom létezik ezen mondat magyarázatáról; körülbelül negyvenféle vélemény létezik jelentését tekintve. Az egyik magyarázat, melyről Nöldekével az a véleményünk, hogy mindenesetre hamis magyarázat¹⁾, de mely mint sok tekintélyes arab tudós véleménye épen ezen tanulmány-nak keretében igen nagy fontossággal bír, az, hogy a koránban a legnevezetesebb arab dialektusok képviselve vannak. Melyik a hét dialektus, melyet a korán magában foglal, arra nézve megint eltérnek a vélemények. De ezen különbség nem változtat a dolgon. Elég a hozzá, hogy a *«sab'at ahruf»* alatt dialektusokat értenek, és pedig «nem oly értelemben, úgymond *Abû 'Ubejd*, hogy minden szót a hét dialektus szerint lehet olvasni, hanem hogy a hét dialektus a koránban el van szórva, úgy hogy van benne *kurejshita*, van benne *hudejlita*, van *havázin*-féle, van *déli arab* stb.»²⁾ *Abû Shámá* véleménye szerint «A korán eleinte a kurejshita és a szomszédos tiszta dialektusokon nyilvánított; azután meg lett engedve az araboknak, hogy kiki saját szokott nyelvjárásán olvassa.»³⁾ Az első magyarázat, mely az arabok között igen el

¹⁾ *Geschichte des Qorans* p. 40.

²⁾ Némelyek szerint kizárólag éjszaki arabs dialektust találunk a koránban.

³⁾ *Al-Sujûti Al-itkân fi 'ulûm al-kur'ân* (Kairói kiadás 1279) I. köt. pag. 59.

van terjedve, és jelenleg is taníttatik, minthogy jól esik a jámbor muhammedánnak ezen magyarázat által biztosítani arról, hogy prófétája minden dialektusban jártassággal bírt, mondom ezen magyarázat a tudósokat arra indította, hogy a különféle dialektusokat tényleg kimutassák a koránban. Azért is igen gyakran találkozunk a kommentárokból oly megjegyzéssel, hogy ez vagy amaz szó x vagy y dialektus szerint van használva.

Al-Sujûti a koráni tudományokról írt nevezetes könyve (*al-itkân fi 'ulûm al-kur'ân*) egy egész fejezetét, a 37-iket szenteli mindazon adatok egybeállításának, melyek a korán nem-kurejshita szavaira vonatkoznak, és egész nagy lajstromát közli az ily szavaknak.¹⁾ Legnagyobb része ezen adatoknak lexikographiai természetű, t. i. oly esetekre vonatkozik, midőn a koránban előforduló egyes szók nem kurejshita dialektusokból valók. Hogy a nagy halmazból csak egy pár példát vonjak ki, pl. a *sâmidûna* szóról, mely *Sûrâ* 53. v. 61. olvastatik, azt mondják, hogy délarab eredetű, mely nyelvjárásban a *samada* ige = énekelni; vagy p. o. ezen vershez *alam jab'asu-lla'lina âmanû* a *Havâdin* törzs dialektusa hozatik fel, hol a *ba'asa* ige = tudni, úgy hogy a vers azt mondja: valjon nem tudják-e azok, a kik igazhitűek, hogy stb. S. XII. v. 36. *a'sir chamran* alkalmával az 'Omân dialektusa hozatik fel, melyben a *chamr* szó nem a bort jelöli, hanem a szőlőt, úgy hogy a mondat értelme: *Préseld ki a szőlőt*, míg a kurejshita szerint annyi volna, hogy a *bort*, mi nem adna helyes értelmet. Ezek mellett felhozatnak a syntaxisba való esetek is. P. o. *Vazavagnâhum bihûrin* (S. 44. v. 54. S. 52. v. 20.) «Nöül adtunk melléjük tündérszűzeket» a rendes kurejshita syntaxis szerint nem helyes, mert ott a *zavagi* ige direct tárgyeseti vonzattal bír, míg az idézett vers szófüzése (hol az ige *bi* praepositióval vonzza maga mellé a tárgyat), jemeni szójárás. Felhozatnak hangtani sajátságok is. Ilyen p. o. mindazon eset, midőn a koránban egy verbum mediae geminatae alkalmával a fő utolsó megkettőztetett mássalhangzója nem ejtetik kétszer oly esetben, midőn a nyelv törvénye azt kívánja, hogy az ige vocalis nélkül végződjék. Ily esetekben a kurejshita nyelvjárás kétszer külön-külön ejteti az illető mássalhangzót és a két egyenlő mássalhangzó

¹⁾ *Itkân* etc. p. 165., 166., 167.

közé magánhangzót helyez, míg a temimita dialektus összeolvasztva ejti azokat és az írásban a teshdidet használja (a kettőzés jelét); p. o. *radda* igéből a VIII. alak imperf. 3. szem. a status apocopatus v. jussivusban a kurejshita dialektus szerint *jartadid*; a korábban előforduló *jartadd* vagy *jushâkîk*-i (59.4) e h. *jushâkîk* (v. ö. 4.115, 8.13) a temimita dialektus sajátja. Megjegyzendő, hogy sok helyen a koránolvasási tradíció az ily idegen dialektusi reminiscentiát az által oszlatta el, hogy azt a kurejshita dialektus szerint emendálta; úgy hogy a nem-kurejshita olvasásmód az u. n. *lectio vulgatâ* (*al-mashhûrâ*)-ból eltűnt, de felemlítették mint *lectio varians*. Példa erre a *jartadd* esete, hol a *mashhûrâ jartadid*-ot olvas. Egy másik igen érdekes példa a korán I. fejezetének 4. versét illeti: *Ijjâka na'budu ra-ijjâka nasta'innu* «Téged imádunk és hozzád fordulunk segélyért.» Némelyek, mint *al-Bejdâri* említi, *na'budu* és *nasta'innu* helyett így olvasnak: *nî'budu, nistâ'innu*, a temimita nyelvjárás szerint. Nevezetes, hogy ezen olvasásmód tökéletesen megegyezik az úgynevezett vulgaris arab kiejtéssel, és azon alakkal, a melylyel ugyanazon szók a héber nyelvben bírnának, hol mint a temimita dialektusban és a vulgaris arabban az imperf. többes 1. személyének praeformativ ragja nem *na* mint a kurejshita és irodalmi arabságban, hanem *nî* (irodalmi arab *naqtulu*, vulg. arab. *niqtal*, héb. *niqtól*), oly jelenség, mely a sémi nyelvek történeti úgy mint összehasonlító nyelvtana tekintetéből igen fontos és érdekes. Egyáltalán a temimita dialektusról bírt adatok sokszor mutatják azt, hogy ezen nyelvjárásban már találattik az, a mit a vulgaris arabság újabb időben mutat fel. Így p. o. e helyett *kalimâ* = szó, a vulgaris arab nyelv így ejt: *kilme*, ugyanazon ejtést találtam bizonyítva a temimita dialektusról.¹⁾

Némelykor a dialektikus sajátosság nem a szó alakját, hanem annak használatát illeti. Így p. o. ezen szó *hâl* állapot rendesen mint nőnemű használtatik; vannak azonban nem-kurejshita higâzi törzsök, melyek hímnemű főnévként bánnak vele. *Ka'b b. Zuhejr* Muhammed dicséretére szerzett és kezdete szerint *Bânât Su'âd*-nak nevezett *kašidâ-jában* a 8. versben azt mondja: *famâ tadûmu 'ala hâlin takûnu bihâ* «Nem marad meg azon állapotban, a mely-

¹⁾ *Ibn Ja'ish Commentar zu Zamachshari's Mufaššal* herausgegeben von Dr. Jahn, 1. füzet (Leipzig 1876.) 22. lap, 5. sor.

ben létezik» és a *hâl* szót kurejshita módon nőneműnek használja (*bihâ*). *Ibn Hishâm*, a *ḥašidî* kommentátora, ez alkalommal figyelmessé tesz arra, hogy vannak dialektusok, melyek hím-neműként használják.¹⁾

Midőn a szoros értelemben vett törzsi élet az arabok között megszűnt és a muhammedán hódítás folytán városi életre adták magukat, természetsszerűleg a törzs-dialektusok helyébe városi dialektusok léptek, melyek ellentétben állottak, a mint ellentétben állanak a mai napig, a sivatagban lakó beduinok arab nyelvjárásával. Az arab philologusok ezen különbségre is figyelemmel voltak és hébekorba följegyzik, hogy a városiak (*ahl al-amṣâr*) ilyen, a pusztaiak (*ahl al-bādijâ*) pedig emilyen nyelvhasználattal élnek.²⁾ Úgyszintén találunk följegyzéseket az egyes városokban divó dialektikus sajátosságokra nézve. Találtam p. o. említést egy meglehetősen régi írónál, *Abu-l-Farâğ al-Isfahânî*-nél, arról, hogy *Selûr*-nek nevezik a syriai emberek azon halat, mely az irodalmi arab nyelvben *girrî*-nak neveztetik, és hogy *Durrakin*-nak nevezik a málvát (*al-chauch*) = Δωπάχιον³⁾. — A híres *Maḥâmák* szerzője *al-Harîrî* a VI. *maḥâmâ*-ban egy datolyanemről ezen elnevezést használja *al-nagvâ* (*va-natarû al-ʿagrata van-nagrata min nauṭi-him*); mire nézve a *maḥâmák* egyik kommentátora, *al-ʿSherischî*, azt jegyzi meg: «Sehol sem találkoztam ezen főnévvel, mint a rosz datolya elnevezésével; egy társam átkutatott minden munkát, a hol a pálma és a datolya nevei felsorolását vélte találhatni, de sehol sem találkozott ezen szóval. Véleményem az, hogy *nagvâ* *baṣrâ*-i nyelvjárás, nem pedig klasszikus arab szó. *Al-Harîrî*, mint odavaló ember, szülővárosának dialektusával élt ezen alkalommal, annál is inkább, mert minden város között *Baṣrâ*-ban találtatik a legtöbb datolyanem, úgy hogy legkönnyebben ők adhattak nekik mindenféle neveket.»⁴⁾ A *damaskusi* dialektus egynehány szavai

¹⁾ *Cemâleddîni Ibn Hishâmi Commentarius in carmen Ka'bi ben Zoheir Bânat Sû'âd appellatum* ed. Ignatius Guidi Romanus (Lipsiae 1871) 73.1.

²⁾ P. o. *al-Mejdânî Magma' al-amtâl* (*Bûlâkî* nyomtatvány) II. köt. 271. l. ad proverbium «*augalu min Ṭuḥejlîn*».

³⁾ *Kitâb al-Ağânî* I. köt. 28. l. 7.

⁴⁾ *Les séances de Harîrî* ed. S. de Sacy 2. kiadás. I. köt. 62. l.

főlemlítettnek *Dâ'ūd al-Anṭākī*-nál a szerelemről írt könyvében.¹⁾ *Bāgdād* lakosainak dialektusából főlemlíti *Ibn Chalikān*, biographiai szótárának egyik helyén, hogy a *kādā* szót, mely különben a szótárakban ninesen felhozva, oly értelemben használják, mint a többi arabok a *gumlā* szót²⁾. *Jākūt* a geographiai író, a *baǧdādi* hajósok nyelvhasználatáról is szól³⁾. Hogy mily élénken foglalkoztak a művelt arabok az egyes országok és városok nyelvjárásaival, az onnét is kitűnik, hogy egy *Nāshirvān* nevű *baǧdādi* költő egy gúnyverset is írt az 'irákiak arab nyelvjárásáról, mely gúnyverset ugyanazon *Jākūt* jó terjedelmesen idézi. Ezen vers adatgyűjteményül szolgálhat a hasonló *baǧdādi* nyelvjárásra nézve. A költőt ezen gúnykodásáért 'Irāk ördögének nevezték boszús kortársai (*Shejtān al-'Irāk*).⁴⁾

Ezen, a sokból kiválasztott példák is arra mutatnak már, hogy mily nagy figyelmet fordított a régibb arab nyelvészet a dialektusokra. Igen fontos, ámbár elég fáradsággal járó, kutatásnak tartom az idevaló adatok összegyűjtését az arab írókból. Az arab nyelvtudomány történetében ezen adatok és azon mód, mely szerint és azon cél, melyre az arab írók a dialektusokról nyújtott adatokat felhasználták, igen előkelő helyet kell hogy elfoglaljanak. De nemcsak szétszórt adatokat találunk az arab nyelvészeknél a dialektusokra nézve. Voltak közöttük olyan szellemes tudósok is, kik az általuk ismert adatokat felhasználták általánosabb természetű értekezésekre is, melyek egynémelyikének töredékeit fenntartotta számunkra *Gelāl al-Dīn al-Sujūtī* az arab philologia encyklopaediájában, azon munkájában, melynek fontosságát az arab irodalomtörténetre nézve nem lehet eléggé bámulni (*al-Muẓhir fī 'ulūm al-luǧā*). Igy többek között *Abu-l-Faṭḥ 'Otmān ibn Ginnī* (megh. 392. h.), ki mint a *Hudējlī*ták divánjának, valamint *al-Mutanabbī* költő kommentátora híres, *al-Chaṣā'is* című nyelvészeti munkájában bőven értekezik a dialektusokban előforduló használat alkalmazásának jogos vagy nem jogos voltáról a

¹⁾ *Tazjīn al-asvāk bitafḍil ashvāk al-'usshāk* (kairói lithographia 1279.) 352. lapon.

²⁾ *Vitae illustrium virorum* ed. Wüstenfeld. IX. köt. 94. lap.

³⁾ *Lexicon geographicum* ed. Wüstenfeld. IV. k. 894. lap.

⁴⁾ *Jākūt* e. h. I. köt. 187—188. lap.

klasszikus arab írályban. Legtalpraesettebben szól a dialektusokról *Ibn Fâris* nyelvész a «*fiñh al-luğâ*» (Canon linguae) című munkájában, melynek helyéről az arab nyelvtudományban a *Sajjûti* által fennmaradt töredékek alapján egy külön értekezésben szóltam ¹⁾, és melynek talán egyetlen fennmaradt teljes példányát szerencsés valék egy damaskusi könyvtárban fölfedezni. ²⁾ *Ibn Fâris* a következőkben foglalja össze a dialektusok különfeleségére vonatkozó tapasztalatait :

«Az arab dialektusok egymástól való eltérése több irányban nyilatkozik, 1. találunk eltérést a vocálisok minőségére nézve p. o. *nasta'inu* és *nista'inu* ; a-val *al-Ferrâ* szerint ³⁾ a *Kurejsih* és *Asad* törzsek dialektusában, i-vel a többi dialektusban ; — 2. az eltérés némelykor abban nyilatkozik, hogy az egyik dialektusban egyáltalán nem jár valamely mássalhangzó mellett magánhangzó, hol a másik dialektus a mássalhangzót magánhangzó hozzájárulásával ejti ; p. o. *ma'akum* és *ma kum* ; — 3. a betűk feleserelésében, p. o. *ulâ'ika* és *ulâlîka* ; *anna* és *'anna* ; — 4. a hamzâ használatában, hol más dialektus a hamzâ-t lágyítja (*taljin al-hamzâ*), p. o. *mustahzi'îna* és *mustahzîna* ; — 5. betűáttételben, p. o. *šâ'ikatun* és *šâkî'atun* ; — 6. mássalhangzók elisiójában, p. o. *istahjajtu* és *istahajtu* ; *šadadtu* és *asdadtu* ; — 7. úgynevezett gyenge (*mu'tall*) hang használatában úgynevezett egészséges (*šahih*) hang helyett p. o. *ammâ* és *ajmâ* ; — 8. az *imâlâ* és *tafchîmban* (*imâlâ*-[hajlítás]) nak nevezik azon különösen a *magribi* dialektusokban divó szókást, hogy az *â* helyett egy *ê* felé hajló hangot ejtenek ⁴⁾, ennek ellenkezője *tafchîm*) p. o. *ħada*, *rama* és *ħadê*, *ramê* ; — 9. grammatikai genus-különbségben, p. o. némely dialektusban *baħar* (borjú) és *nachlâ* (pálmafa) hímnemű, másutt nőnemű ; — 10. a rokon han-

¹⁾ *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern*. 3. füzet (Bécs, 1873).

²⁾ L. Fleischerhez intézett levelemet *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*. XXVIII. köt. (1874) 162—167. lap.

³⁾ A higrá 207. évében megh. nyelvtudós és theologus.

⁴⁾ Az *imâlâ*-nak nevezett hangtani sajátyságról lásd dr. Grünert értekezését : *Die Imâlâ, der Umlaut im Arabischen* (Bécs, 1876. a csász. akadémia értekezései között. LXXXI. köt. deczemberi füzet.)

«gok egybeolvasztásában vagy szétválasztásában, p. o. *muhtadīna*, hol a *t* és *d* nincsenek egymásba olvasztva, és *muhaddīna*, hol «egygyé olvadtak; — 11. ez esetrágok használatában (*irāb*), p. o. a «tagadó *mā* néhol accusativussal jár, máshol nominativussal (*mā Zejdun ka'imun* és *ka'imān*); az *inna* kötszót, mely a klasszikai «nyelvhasználat szerint accusativussal (*ismu innū*) jár, némely «dialektusok nominativussal construálják: *inna hāḷāni* e helyett: «*inna hāḷejni*; — 12. a többesszám alakjaiban p. o. *asir* fogoly «többesszáma *asra* és *usāra* nyelvjárások szerint; — 13. hangugrástásban (*ichtilās*), hol a klasszikai nyelv ezt nem alkalmazza (*taḥkik*) «p. o. *ja'murukum* és *ja'murkum*¹⁾; «*ufja lahu* és «*ufja lahu*; — «14. a nőnemű végzetre nézve; némely dialektus a klasszikai *t* «helyett csupa *h*-t használ (illetőleg a *t*-t elhagyja és a megelőző «magánhangzót megnyújtja),²⁾ p. o. *amā* és *amat*; — 15) a magánhangzók mértékére nézve p. o. *unzur* (parancsoló mód) és «*unzur* rövid v. hosszú *u*-val; — 16. a szók ellentétes jelentésében «p. o. *vataba* ige az éjszakarab nyelvben annyi mint *ugrani*, a *himjar* «nyelvjárásban pedig *leūlū* (héb. *jāshabh.*) Ezen utóbbi dialektusi «különbség egykor nagy szerencsétlenségnek volt oka. *Zejd b.* «*'Abd Allāh b. Dārim* ugyanis egy *hmijarita* király udvarán élt; «egyszer a királyt vadászatra kísérvén, egy magas hegyhez értek. «A király így szólván hozzá: *tib*, azaz a *himjar* dialektus szerint: «tessék helyet foglalni», amaz a maga dialektusán értette, hol «ezen felszólítás értelme: ugorjál le. «Látni fogod ó király», «mondá ekkor *Zejd*, «mennyre vagyok képes neked engedelmeskedni.» És csakugyan leugrott a hegyről és szörnyet halt. Midőn «a királyt a félreértés tekintetében felvilágosították, így szólott: «*man dachala Zafāri hammara* «Ha *Zafārba* jössz, *himjārizálj*», a «mi közmondássá lett.»³⁾

¹⁾ Erről is az áll a mit fennt a *nista'in*-ra nézve megjegyeztet; a nem klasszikai nyelvjárás ez esetben megegyezik a vulgaris arab és héber használattal.

²⁾ Épen úgy a vulgaris arabban, hol a nőnemű végzet magában állva mindig *ā* a klasszikai *at* helyett, mint a megfelelő héberben אָ, a régi א = csak a status constructusban van meg.

³⁾ Ezen történetke igen gyakran idéztetik, megvan többek közt *al-Gauhari* szótárában is mind a *etb* mint a *hmr* czikkben (I. 108., 309, lapokon), *Gesenius* is felhozza az *Ersch*- és *Gruber*-

Eddig *Abu-l-Hasan ibn Fâris*.¹⁾

Az arab törzsek különféle szójárásai nyelv szokásaira nézve igen fontos egy adat az, melyet legtűzetesebben *al-Ta'alibi* «*A nyelv törvénye*» című munkája XV. könyvének 30. fejezetében találunk egybeállítva.²⁾ A *Tamim* törzsnek szójárásai sajátja az, mit *kashkashâ*-nak szoktak nevezni, és abban áll, hogy a nőnemű második személy ragját nem — *ki*-vel, hanem *shi*-sel képezik; így pl. *biki* (veled) helyett így mondanak: *bishi*. E szerint olvassák a koránt is. P. o. *Sûrâ* XIX. v. 24. *had ga'al rabbuki tahtaki sarijjan* (Istened alattad patakot készít) helyett így olvasnak: *rabbushi, tahtashi*. A *Bekr* törzs ugyanezen ragot *si*-nek ejti és *abûki, ummuki* (atyád, anyád, nön.) helyett *abûsi, ummusi*-t ejt; e szójárásai sajátját *kaskasâ*-nak nevezik.³⁾ A *Kudlâ'a* törzs az *anna* kötőszót (= quod) 'anna-nak ejti 'ajn előhanggal, a mit 'an'anâ-nak neveznek; így pl. azt mondják: *zanantu, annaka dâhibun* (= azt gondoltam, hogy távozol) e. h. *annaka*.⁴⁾ Az arab félsziget *Shihîr* és 'Omân-nak nevezett részeiben azon nyelvsajáttság járja, melyet *al-lachlachlânijjâ*-nak neveznek és abból áll, hogy *mâ shâ'a* — 'Ullâhu (a mit Allâh akar) helyett így mondanak: *mashallâh* (mi a mai vulg. nyelvben általános ejtés). A *himjar* arabok nyelvsajátja az úgynevezett *tumtumanijjâ* vagy (néhány, így a cambridgi régi kézirat szerint): *tamtamanijjâ*, mely abból áll, hogy az *al* articulust *am*-nak ejtetik.⁵⁾

féle encyklopaediában az *Arabische Sprache* czikkben. *Al-Mejdâni* példabeszéd-gyűjteményében (ed. *Bûlâk* II. köt. 217. lap) a példabeszéd rendes magyarázata mellett még egy másik értelmezése is felhozatik: «A ki *Zafârîba* jő, öltön magára vörös színű ruhát» (mint ottan szokás), t. i. a *hammara* ige nem a *Himjar*-ból, hanem az *ahmar* (vörös)-ből van származtatva.

¹⁾ *Muzhir* I. köt. 124—125. lap.

²⁾ *Fikh al-lugâ* ed. *Roshejd Dâhdâh* 60. lapon.

³⁾ Másutt p. o. *al-Muzhir* I. köt. 109. lapon ezen nyelvsajáttság úgy közöltetik, hogy a *Rubî'a* és *Modar* törzsek a *k* hangot nem az *sh*-el cserélik fel, hanem mindakettőt együtt ejtik, p. o. *bikish, alejkish*, e. h. *biki, alejki*. Hasonlóképen a *kaskasâ*-ra nézve.

⁴⁾ Ezen hangcseréről lásd *al-Muzhir* I. köt. 223. lap. *Harîrî Makâmât* 2. kiad. 368. lap.

⁵⁾ Ezen nyelvsajáttságról bővebb értesítést találhatni a következő helyeken: Botta *Relation d'un voyage dans l'Yemen* (Paris 1841.) 141. lapon; *Journal Asiatique* 1843. II. 381. l. 1849. II.

2. A népnyelv.

A fönntebbiekből azt látjuk, hogy a dialektusok irányában az arabok nyelvtudománya elég méltányosan viseltetik, és hogy józan irányának köszönjük azon adatok fennmaradását, melyek az arab dialektusok sajátosságaira vonatkoznak. Nem ilyen kedvező állást foglal el a népnyelv irányában.

Mint minden nyelv terén, úgy az arabnak terén is a népnek és a köztársalgásnak nyelve lényegesen különbözik a nyelv azon alakjától, melyben írásba van foglalva, az úgynevezett irodalmi nyelvtől. Az irodalmi nyelv az, melyet rendszeren elég roszul ó-, vagy kevésbé roszul *irodalmi* arab nyelvnek (Alt- v. Schriftarabisch), a nép nyelve az, melyet roszul *új-* vagy jobban *vulgaris* arabnak szoktak nevezni. Hogy miben áll a kettő közötti különbség annak fejtegetése ezen értekezésembe nem tartozik. Mielőtt azonban az arab nyelvtudomány állásáról szólnék az arab népnyelv irányában, mégis röviden akarnám jelezni azon állást, melyet az európai nyelvtudomány ezen kérdéssel szemben elfoglal. Erre nézve két irányt kell kiemelnem. Az egyik az, melyet Németországban legállhatatosabban a tudós *Wetzstein*, volt damaszki porosz főconsul, képvisel és melynek legelső képviselőjeként az öreg *Adelungot* lehet említeni.¹⁾ *Wetzstein* véleménye az, hogy az úgynevezett irodalmi arab nyelven soha arab ember nem beszélt és hogy a régi szövegek vocalisátója nem képviseli az arab nyelv kiejtését a VII. században. Ezen vocalisatió azon körülménynél fogva támadt, hogy a régi költemények és a korán szövegének dallamszerű előadása alkalmával a dallamos rythmus előállítására czéljából szükség volt teljesebb vocalismusra, különösen magánhangzós végű szavakra. Később a hигра II. századában, midőn a hangzójeleket a korán írott szövegekben kiírták, a prózai írott nyelvnek is általános vocalisatiójává vált ezen rendszer, a nélkül azonban, hogy a köznyelvre valaha befolyást gyakorolt volna.

346. l. *Jákūt* II. köt. 237. l. 13. v. *Hariri Durrat aljavväs* ed. Thorbecke 183. lapon. De Sacy *Anthologie grammaticale arabe* (szöveg) 63. lapon.

¹⁾ *Mithridates* I. köt. 384. l. v. ö. Renan *Histoire générale des langues sémitiques* 399. lap.

Csak a grammatikusok vonták le e rendszerből nyelvtörvényeiket, melyeknek adatai nem az élő nyelvből valók.¹⁾ Hasonló nézetet nyilvánít *Sprenger Alajos*.²⁾ Szerinte is az *iráb*, azaz a főnévi esetragok és az igei módkülönböztető ragok, melyeknek létezése leginkább különbözteti meg az irodalmi nyelvet az élő nyelvtől, nem élő és szerves alkatrészei az arab nyelvnek, hanem csak a grammatikusok mesterséges találmányai, és származásukat csakis a széphanzzat következményeinek köszönik. «A társalgásban már a klasszikus korban elhagyták az *iráb*-ot és némelykor rövid magánhangzókat is kilöktek a szók testéből, sőt magában a koránban is előfordúlnak esetek, midőn a rim kedvéért nemesak az *iráb*-ot, hanem a nőnemű *t-t* is az *iráb* előtt elhagyják. Épen úgy, mint a franczia nyelv — úgy mond tovább Sprenger — ünnepélyes beszédben hallatja az *e muet*-et, épen úgy élénkítettett és nyújtatott a szó az arabok költészeti előadásában hangzós végzetekkel. Ezen jelenség az arab nyelv egy másik sajátosságával függ össze; gúny vagy méltóság kifejezésére az arabok hosszú szokat szeretnek; Omayya *Alláh* helyett *Šallīl*-ot használt ez okból és napjainkban a konzult *Konsülus*-nak nevezik. Az *iráb*-ra nézve csak ritkán uralkodott egyetértés. Ezer meg ezer variánsa van a korán szövege *iráb*-jának. Hogy az egyöntetűséget helyreállítsák, a grammatikusok körmönfont rendszert találtak fel és mindenki azt az *iráb*-ot tartotta helyesnek, mely a maga rendszerébe beleillett. Ily módon találtak fel finomságokat, melyekről a nép soha sem álmodott és egy *tiszta* arab nyelvet konstruáltak, mely csak saját fejükben létezett.» Így *Sprenger*.

Nem lehet itten czélom a fentidézett két nagy tudós állításainak kritikájába bocsátkoznom, mert jelen dolgozatom nem annyira az európai tudósok véleményeit akarja ismertetni, mint inkább az arabokéit. Wetzstein állítása ellenében csak annyit akarok megjegyezni, hogy nézete alapján alig lehetne megmagyarázni azon következetes rendszerességet, mely a szerinte csak segédhangzók szerepét viselő eset-ragokra nézve uralkodik. Ha csakugyan segédhangzók volnának, miért van

¹⁾ *Sprachliches aus den Zeltlagern der syrischen Wüste*. Mitgetheilt von Dr. J. G. Wetzstein 130. l. (Különnyomat a Zeitschr. d. D. M. G. XXII. kötetéből, 1868.)

²⁾ Sprenger *Die alte Geographie Arabiens als Grundlage der Entwicklungsgeschichte des Semitismus*. (Bern 1875.) 280—82. lap.

épen a genetivusnál mindig *i*, az accusativusnál mindig *a*, a nominativusnál mindig *u* használva? Nem a prózai szövegek vocalisatiója szülte az esetragozás törvényét, hanem megfordítva: a létező esetragozás tudatossá válása szülte, mint fönnt (316. lapon) láttuk a vocalisatió feltalálását. Az úgynevezett vulgaris nyelvre nézve a helyes álláspont az, hogy ez egy későbbi foka az arab nyelvfejlésnek, melyet az úgynevezett irodalmi arab nyelv, mint élő nyelvtörténeti fok ép úgy előzte meg, mint megelőzte a *latin nyelv* a román nyelveket. Valamint a franczia nyelv a latin esetragozást meghaladta és a római syntesist analysissé fejlesztette, csinálván *hominis*-ből *de l'homme*-ot, ép úgy oldotta fel a mostan élő arab nyelvfok a régi *ragulin*-t *metá'-r-ragul*-ra; valamint a latin *scrip-si*-ből franczia *j'ai écrit* és az ó-görög *βουλεν-σω*-ból *μᾶλλον βουλεσθαι* lett, úgy lett a régi arab *aktub-u*-ból *biddi aktub* v. *bi-aktub*. Hogy a sémi nyelvek történeti fejlődése csakugyan azon uton haladott, mely az ó-arab nyelvformától az új-arab nyelvformára vezet, az onnan is kiténik, hogy az Ó. T.-ban képviselt héber nyelvvalak tökéletesen a vulg.-arab nyelvvel áll egy nyelvtörténeti fokon, de nem a nélkül, hogy egynehány ősrégi nyelvmaradványban a régi arab nyelvvel analóg nyelvtények elő nem fordulnának.¹⁾ A régibb héber nyelvvalak maradványai a legjobb bizonyítékok az úgynevezett ó-arab nyelvvalak természetessége mellett.

Még egy másik igen hathatós bizonyíték azon nézet mellett, hogy az irodalmi arab nyelv a maga gazdag vocalismusával csakugyan természetes nyelv volt és nem pedáns nyelvtudósok által faragott valami, azon kimutatható tünemény, hogy ezen nyelven csakugyan beszéltek és beszélnek mai napig is az arab nyelvbirodalom egyes provinciáiban. Első helyen akarom említeni a következő adatot, mely *Al-'Abdari* «magribi útazásában» (*Al-rihlá al-jarbijjá*) található, és az Escorialban levő kézirat szerint *Vincent* franczia tudós által ismerttetett.²⁾ *Al-'Abdari* ezen adatban beszéli, hogy a *Barhá* körül lakó arabok az ő idejében teljesen a grammatika nyelvén beszéltek és hogy nem éltek a

¹⁾ V. ö. Ballagi-Goldziher: A héber nyelv elemi tankönyve (Pest, 1872.) 122. és 143. lap.

²⁾ *Journal asiatique* 1845. I. köt. 406. lap.

rendes *mağribin* nyelvjárással, hogy az igeragozásban a teljes régi arab formákat használták (p. o. *-ūna* ragot az impf. több. 2. és 3. hímn. személyében e helyett *ū*, mint a vulg. arab és héberben), és hogy útnak beszédét rendszeren kicorrigálták a régi grammatika szerint, hogy ha ő vulgaris kifejezésmóddal élt. De még a legújabb időben is, a tudós világ meglepetésére, *Palgrave* Gifford, híres utazó, fölfedezett Közép-Arábia fennsíkjában nagy tartományokat, melyekben a régi grammatikai arabság élő használatban van. «*Higáz-ban és Jemen-ben, még inkább pedig Aegyptusban és Syriában, de leginkább Bajdád-ban és Moszul ban*» — úgymond *Palgrave* «*Arábiáról szóló utazási munkájában* — ¹⁾ «a nyelv, a mi a végezeteket, a hangsúlyt, a szókincset illeti, persze nagyon hiányos, helytelen és romlott, nem is dialektusa, hanem teljes elfajulása az arab nyelvnek mind hangtani, mind mondattani tekintetben, és még azok is, kik tanulmányaiknál és műveltségüknél fogva azon állapotban vannak, hogy aljas tájszólásokat és hibás kifejezéseket kikerüljenek, nyilvános beszédükben és társalgásukban sokat tüntetnek elő azon szegénységből és mesterkéeltségből, mely minden természetellenes productumot jelleme ez, és ennél fogva kevés élvezetet nyújt az ily beszéd meghallgatása. — Ellenben *Gebel Shomerben és Felső- s Középső-Negd egész területén* ennek ellenkezője fordul elő. Ezen területeken a legkisebb rongyos gyerek, mely az utcákon futkos, a legtisztább irodalmi arab nyelven gagyog, melyet valaha de *Sacy* tanulmányozott és *Sibavejhi* (a szerző szerint: *Sibavijah* sic!) tanított!» Tovább: «*Irodalmi arab nyelven beszélnek ma Gebel Shomer-ben, Kásim-ban, Sedejr-ben, Voshêm-ben és 'Aaređ éjszaki felében. Tovább délfele a kahtáni* szójárás emelkedik túlsúlyra szabályos fokozatok szerint, a klasszikus vagyis ismailitikus szójárás fölött, mely 'Omán-ban tökéletesen meghódítja a tért.» Mindezen jelenségekből, melyeknek hitelességét kétségbe vonni senkinek joga nem lehet, *Palgrave* azt következteti, hogy az úgynevezett irodalmi nyelv nem a grammatikusok műve, hanem hogy az az arab nyelv legeredetibb élő formája, mely ott, hol egyébként is az arab népjellem legtisztábban tartotta fenn magát, megmaradt előke-

¹⁾ *Narrative of a Years Journey through Central and Eastern Arabia* I. köt. 310. lap (német kiadás I. 237.)

lők szájában épen úgy, mint alsóbb ranguakéban, melyet műveltek és műveletlenek egyaránt használnak kizárólag, egymástól távol eső vidékeken és oly tájakon, a hová a nyelvészeti puristáknak még csak nevei sem hatottak soha és hol parasztok és tevehajcsárok nem azért beszélnek ezen nyelven, mert a nyelvtan úgy követeli, hanem mivel ősök soha másként nem beszéltek.¹⁾ Palgrave képviseli tehát, mint látjuk, legtüzesebben azon irányt, mely a Wetzstein-Sprenger-féle felfogással homlokegyenest ellentétes állást foglal el. Ő az arab köznyelvet tartja mesterkéltnek és ezen tekintetben — mint kitűnni fog — magoknak az arab nyelvtudósoknak tévedésében osztozik. Ámbár azt, a mit az arab nyelvjárásokról állít²⁾ el nem lehet fogadni, mindamellett az irodalmi arab nyelvről kimondott nézete tökéletesen helyes.

Mindezen adatokból az világlik ki, hogy az arab grammatika nem mesterkélt rendszer, melynek a nyelv eleven fejlődésében alapja nincsen — mint azt *Wetzstein* és *Sprenger* állítják — hanem a nyelv szerves életéből levont törvényeknek összessége.

De másrésről tagadni nem lehet, hogy az, a mit Wetzsteinék az egyedüli és kizárólagosan természetes arab nyelvformának tartanak, a mit Palgrave az arab nyelv elfajulásának mond, és a mit a tudományos nyelvszemlélet az arab nyelv történeti tovafejlésének kell hogy nézzon, mondom, hogy az úgynevezett vulgaris arab nyelvforma már nagyon régen, körülbelül azon időben, melyben a grammatika alapjai vettettek meg, állott elő. Hiszen az arab grammatika történelmileg véve nem egyéb, mint egy véd-bástya az elharapódzott nyelvkopás ellen, melyet a vallástudósok nem szerettek a szent könyv olvasásánál alkalmazásban látni. Hadd hordja a vallás alapkönyve az archaismus bélyegét homlokán! így gondolkodhattak, midőn az ős kurejshita nyelvet codificálták.

Nem lesz minden érdek nélkül, ha — minthogy ez eddig tudtommal nem történt, — egybeállítok néhány adatot arra nézve, hogy a vulgaris nyelv már azon időben, midőn a grammatika rendszere keletkezett, dívóban volt az arab irodalomban, sőt hogy egyes sajátságait már Muhammed idejéből lehet kimutatni.

¹⁾ Palgrave u. o. 312—313. lap. (Ném. kiad. 239.)

²⁾ Lásd különösen e. h. II. köt. 133. lap (ném. ford. 102. l.)

A vulgaris nyelv a mutató névmást ily alakban használja: *deh, dih* (héber: *zeh*), a klasszikus nyelvben megfelel ezeknek: *hádá, hádihi*. Muhammed korából való egy mondatban találjuk ezt: *farubbaria achragta dih valam tuchrig dih*.¹⁾ Ebből az következik, hogy a mutató névmás vulgaris alakja már akkor is létezett a nép nyelvén. — Később *Ru'ba b. al-'Aggâg* költő, ki a *higrâ* 145. évében halt meg és maga is nyelvtudós volt, hasonlólag egy versében a mutató szónak ezt a *deh* alakját használja: *illâ deh falâ deh*, mely verssor arab példabeszéddé vált és mint ilyen fel van hozva *al-Mejdâni* gyűjteményében.²⁾ Hogy mily kevés érzéke volt a későbbi nyelvészeknek és kommentátoroknak a nép nyelve iránt, az onnet is kitűnik, hogy ezen példabeszéd magyarázásában a legfurcsább ötletekre vergődnek; némelyek a *deh*-t perzsa szónak tartják, csak arra a gondolatra nem jutnak, hogy a nép nyelvén van ezen *deh* szó.

Épen úgy nagyon régi időben találkozunk a mai vulgaris nyelv azon sajátosságával, hogy *d* helyett csupán *đ* ejtetik, például *dahikta ilajja dahikatan* e. h. *dahikta*, mint a kommentátor megjegyzi.³⁾

A kérdő névmás a vulgaris nyelvben szintén különbözik a klasszikus *mâ*-tól, mely abban, mind kérdő, mind tagadó szó. A syriai nyelvjárásban *shu*-t mondanak és ezen alak *Nûshirvân*-nak, «Jrak ördögének» fenntidézett gúnyversében a *bâjdâdi* idiotismusok között is fel van hozva.⁴⁾ Az aegyptusi és *magribi* vulgaris nyelvjárás kérdő szóul ezt használja: *êsh*, a mi elemezve annyi mint *ejj shej* (*ejju shej'in*) «melyik dolog». Ezen *êsh*-sel — eltekintve vulgarisáló szövegektől, mint az Ezeregyéjszaka — az 'abbasid khalifák idejében is találkozunk, p. o. *êsh hâdîhi-l-ashjâ* vagy *êsh jahmiluka 'ala hâla-l-sachaf*.⁵⁾ Az írott szövegben rendszeren *ایش*-nek van ezen alak írva.

A vulgaris nyelv nagyon szereti a deminutiv alakokat használni. Damaskusban soha se mondják *karib* közel, hanem

¹⁾ *Al-Buchârî Recueil des traditions musulmans* ed. L. Krehl, II. köt. 70. lap. 5.

²⁾ *Magma 'al-amtâl* I. köt. 38. lap.

³⁾ *Al-Mejdâni ibid.* II. köt. 308. lap.

⁴⁾ *Jâfât.* I. köt. 187. l.

⁵⁾ *Kitâb al-ağânî* XX. köt. 47. lap. 10. *ibid.* 90. lap. 20.

kicsinyítő alakkal *'urejjib* = közelke (a *k* hangot nem ejtik); *szép* Aegyptusban mindig *kurès* (*kurejjis*) deminit. ebből *akras*; *kicsi* = *şoğajjir* kicsike e. h. *şagır*. Így ha *viz*-et akarnak mondani *mâ* helyett *môjê-t* (*muvejhê*) mondanak = *vizecske*, ha sok vízről volna is szó. Ezen *môjê* alakkal találkozunk már a traditióban is.¹⁾

Szintúgy régi időből van nyoma a vulgaris nyelv azon sajátosságának, hogy a nőnemű képző régi alakja (*ü*=héber *ן*=*t*) pusztá hosszú *â*-vá gyengül, mint ezt a bibliai héber nyelvben is így látjuk, melyben a nőnemű képző *ן* = és csak a szócsoporthoz (stat. constr.) és régi tulajdonnevekben őriztetett meg a régi *at* képző. Van t. i. egy régi arab példabeszéd *ih̄talīb farva*, melynek bökkenője elvész, ha a *farvâ* nőnemű név a régi alakban (*farvatan*) ejtelnék. Az t. i. e példabeszédben a bökkenő, hogy a *farva* szó lehet nőnemű névszóalak, lehet azonban ige is a parancsoló mód-

ban, ezen gyökből *rava* (رَوَّى) a *fa* kötőszócskával ellátva (írva így: رَوَّى فَاء) ejtve: *فَرَوَّى* — A *sitâ* vulgaris alak e. h. *sejjidâ* már a IX. századból van kimutatva; a klasszikus nyelven író költők között használja későbbi időben *Behâ al-Din Zuhejr* ezen alakot *sittî* asszonyom e. h. *sajjidatî*²⁾ Nöldeke figyelmeztet ezen vulgaris alakokra, mint már régibb időben kimutathatókra: *bû* e. h. *abû* (atya); *id* e. h. *jad* (kéz); *gibhu* e. h. *gi bihi* (hozd el); *hônâ*, *hólâ* e. h. *hâhunâ* (itt); *haulâ'i* (ezek) stb.³⁾

Még azokra nézve is, kik a régi nyelv letéteményeseiként szerepeltek, a tradátorokra és grammatikusokra nézve, akadunk oly adatokra, melyek azt bizonyítják, hogy maguk is vulgarisáltak. Az «Énekek könyvében» p. o. *Hammâd* tradátorról, kia muhammedán számítás II. századának elején élt, beszéltetik, hogy egykor *Velid b. Jezid* udvarán az ott élő költők fejére, valahányszor verseiket recitálták, ráolvasta honnét lopták. Midőn ő maga előállott, hogy verset mondjon, az egyik költő «Hogyan lehet ilyen beszédet», úgymond, «a khalifa előtt elmondani, hiszen ez esupa nyelvtani

¹⁾ *Al-Navavî* kommentárja *Muslim* tradíciógyűjteményéhez (*bûlâki* nyomtatvány) V. köt. 130 lap.

²⁾ Lásd költeményeinek cambridgei kiadását (1876.) ed. *Palmer* 32. lap.

³⁾ *Al-Mejdâni* I. köt. 179. lap.

⁴⁾ *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, XXIX. köt. (1875) 332. lap.

hiba.» Ekkor *Ḥammād* így szólt: «Tudod, kis öcsém, én a vulgaris nyelven (*al-'āmmā*) beszélek.» ¹⁾ Az *ummajjád* khalifák idejében, midőn a nyelvtan megalapítása javában indult, ezen nyilatkozat szerint a vulgaris nyelvet már élesen megkülönböztették a klasszikai nyelvtől. Későbbi időből *Abu-l-Naḥḥās* nyelvészről azt mondja életírója, hogy «senkivel a grammatika szerint nem beszélt, hanem a köznép nyelvén (*bi-luġat al-'avāmm*) és az *i'rāb*-ot tekintetbe nem vette (*lā jurā'i-l-'i'rāb*)» ²⁾

Mindezen adatokból az tűnik ki, hogy a vulgaris nyelven beszéltek már Muhammed és az *ummajjád* khalifák idejében, a klasszikai grammatika megalapítása korszakában.

Nézzük már most, mily állást foglal a grammatikusok tudománya a vulgaris nyelv irányában? Legkezélszerűbben fogunk eljárni, és kérdésünk megvilágításának jó szolgálatot fog tenni, ha mindenekelőtt egybeállítjuk azon műszavakat, melyekkel régi időtől kezdve mai napig egyrésről a grammatikai nyelvet, másrésről a köznyelvet nevezik. Ezen nevekből leginkább tűnik ki az, hogy az arab nyelv két fokának egymáshoz való viszonyát hogyan fogták és fogják fel.

A grammatika szerinti nyelv elnevezései a következők:

a) *Al-luġā al-faṣīḥā* vagy *al-fuṣḥa* tulajdonképen lefordíthatlan kifejezés. Legközelebb járna az eredeti jelentéshez, ha így fordítanók: a világos vagy pedig ékes nyelv.

b) *Al-luġā al-aṣliġā* a törvényszerű nyelv; oly emberről, ki képes ezen nyelven beszélni, azt mondják *jatakallam 'ala-l-'uṣūl* = a principiumok, azaz nyelvtörvények szerint beszél, '*ala karā'id al-naḥu*. Ide tartozik ezen elnevezés is: *al-keḷām al-naḥu'i* = grammatika szerinti beszéd, valamint a középkorban a latin nyelv a vernacularis román nyelvjárások ellenében *lingua grammaticana* nak neveztetett. ³⁾

c) *Ibn Chaldūn* azon helye, melyet alant bővebben fogunk idézni, *luġat Moḍar*-nak, azaz az *éjszakarab törzsek* nyelvének,

¹⁾ *Kitāb al-aġānī* V. köt. 165. lap.

²⁾ *Al-Kutubī Fawāt al-wafajāt* (ezen munka *Ibn Chalikān* biographikus munkájának kiegészítése) *būlāki* nyomtatvány II. k. 215. lap.

³⁾ *Comparetti Virgil im Mittelalter* (német ford.) 173. lap.

közelebbről azon nyelvfornának, melyen a régi tiszta *Modaritaták* beszéltek, nevezi.

d) *Al-lujâ al-kadimâ* = a régi nyelv megkülönböztetésül az új nyelvtől, (l. alant.)

e) *Al-'arabbijjâ al-mahulâ* = a tiszta arab nyelv, melyen a korán van írva. Ezen név nem annyira a nép nyelvétől, mint inkább egyéb, különösen déli arab nyelvjárásoktól különbözteti meg a korán nyelvet.¹⁾

A köznyelvet ekképen nevezik:

a) *Al-'ammâ* = lingua vulgaris vagy *lujat-al 'avamm* = lingua vulgi, ez a legközségesebb neve a nyelvtudományi irodalomban.

b) *Al-lujâ al-mustalahâ* (scil. *'alejhâ*) v. *al-ishtilâh*. Ez egy igen érdekes elnevezés, a melyet a mai nap leggyakrabban használnak a köznyelv megkülönböztetésére a *fushâ*-tól. Annnyit jelent: *conventionalis nyelv*, oly nyelv, melyet mesterségesen készítettek.

c) *Al-lujâ al-mundarijâ* = a forgalomban levő nyelv, a köznyelv; (lingua vernacularis).

d) *Al-'arabî al-gedid* = új-arab nyelv. Ez utóbbi nem oly név, melyet használatban találtam az irodalomban vagy a nép nyelvén s csak a teljesség végett hoztam fel. Találkoztam vele ugyanis *Ibn Batûta* útleírásának egy helyén, hol a következőt beszéli el. *Jeznik* (Nicaea)-ba érkezvén, nem társalognhatott a lakókkal, minthogy ő nem értett törökül, az odavalók pedig nem tudtak arabul. De egy *fakih*-hoz utasították, oly emberhez, kinek állásánál fogva ex offo kell arabul tudni, és a ki a nicaeabeliek előtt mindig dicsekedett arab tudományával. Midőn utazónk megszólította arabul, azt tünt ki, hogy *fakih* uramnak bizony fogalma sincsen a muhammedanismus lingua canonica-járól. Midőn hazugságát szemére hányták, így mentegetődzött: «*Ishân 'arabî kuhâ migûjend, ve-men 'arabî nau midânem*» «Ők a régi arabot beszélnek (mint *Ibn Batûta* magyarázólag hozzát teszi: *al-'arabî al-kadim*), én pedig az új-arab nyelvet (*al-arabî al-gedid*) értem.»²⁾

Ha az épen felsorolt elnevezésekből következtetést akarunk

¹⁾ *Al Sujûti al-Muzhir fi 'ulûm al-lujâ* I. köt. 15. lap.

²⁾ *Voyages d'Ibn Batûta* ed. Defrémry és Sanguinetti (Paris) II. kötet, 327. lap.

vonni arra nézve, hogyan fogja fel az arab nyelvtudomány az arab nyelv két fejlődési fokának egymáshozí viszonyát, úgy csak az utolsó helyeken említett nevek mutathatnának arra, hogy a nyelvtörténeti fejlődés szempontja alatt nézik azokat. De, mint már kiemelttem, az «ó- és új-arab» elnevezések nem bírnak általános kelettel. Leginkább tekintetbe jönek az a) és b) alatti nevek. Ezek kettőre mutatnak; *először* arra, hogy csakis az irodalmi arab nyelvet tekintették természetszerűnek, törvényesnek, a köznyelvet pedig egyéni akarat, conventió folytán keletkezettnek nézik — tehát épen Wetzstein és Sprenger állításának ellentéte —; hogy *másodszor* nem tartották *művelt* nyelvnek, sőt épen ellenkezőleg *parasztnyelvnek* tartották és tartják, mely csakis a plebs szájába való és melytől a jobbaknak (*al-chavaşş* opp. *al-avámm*) tartózkodniok kellene. Azért is dicsérettel emeltetik ki egy helyen, hogy *al-Hirá* város szolgálai osztálya az urak nyelvén beszél.¹⁾ Alkalmassint ezen városban az *Abbásidák* idejében, midőn ezen nyilatkozat tétetett, a nyelvfejlődés még nem jutott azon fokig, a melyet az arab köznyelv képvisel.

Innen jő a megvető hangulat is, melylyel a grammatikus arab az *‘ammá* irányában viseltetik. Valódi nyelvtudós, ha alkalmi van erre, soha az *isztíláh* nyelven nem beszél, hanem egészen a mai napig a grammatika nyelvén. Damaszkusban való tartózkodásom alkalmával egyik jóakaróm, a tudós *Makarius* érsek, kinek nevét csak a hálás visszaemlékezés szavaival említhetem, soha a világért sem beszélt volna velem más nyelven, mint a tudós grammatika nyelvén, és midőn kijelentém neki, hogy igen lekötelezne, ha a köznyelven társalogna velem, minthogy útazásom egyik főczélja a vulgáris dialektusok elsajátítása, bámulattal nézett reám, nem bírván megmagyarázni magának, hogyan törekedhetik valaki arra, hogy nyelvérzékét ezen jargon eltanulása által elrontsa. Ezen véleményét, melyet nemcsak ő, hanem valamennyi tudós arab, kivel hasonló eszmecserém volt, előttem nyilvánított, nem voltam képes megczáfolni. De a köznép, mely a grammatikusok pedantismusát egyre neveti, boszút áll nyelvének ezen lenézéseért. Ismét egy úti tapasztalatommal szolgálok erre

¹⁾ *Kitáb al-Ağāni* II. köt. 125. lap. 17. *luğatuhum luğātu ahlühá.*

nézve. Midőn Syriába érkeztem 1873-iki szeptemberben folyékonyan csak az irodalmi arab nyelven bírtam gondolataimat kifejezni és minthogy *Bejrüt*-ban leginkább tudós osztályokkal érintkeztem; egyikük a másiknak mindig úgy ajánlott engem, hogy «*jetekellem bil-fuşha*», azaz a klasszikus nyelven beszél, mi a syriai partvárosokban annál nagyobb érdem, minthogy sehol nyelv annyira el nem lapulhat, mint az arab nyelv ellapult ezen partvárosok lakóinak szájában. Annyi bók után, a mennyit nyelvem klasszicitása a tudósok köreiből aratott, mily nagy volt meglepetésem, midőn a bazárban a lustrandzsi fiúk, a számárhajesárok, a csónakosok szájából azt kellett hallanom, hogy rólam egymásnak azt a megjegyzést közölték «*dih nuhui magnun*», «örült grammatikus». Csakugyan létezik egy arab közmondás: *man aktara jî-l-nahui hammaḥahu*. «A sok grammatizálás örültté teszi az embert.» ¹⁾

Igy áll boszút a köznép a grammatikus fennhéjázásán.

Az irodalomból csak egy egyetlen példát idézhetnék arra nézve, hogy arab tudós a köznyelv jogosultságát méltatta volna. Ezen kivételes tudós *Ibn Chaldûn* az arab Montesquieu, ki sok egyéb tekintetben is, kivételes magaslattal foglal el a muhammedán irodalomban. A világtörténelemhez írt bölesészeti bevezetésében a nyelvről általában és az arab nyelvről különösen szólván, ezeket mondja: «Ne hajts némely grammatikusok csevegésére, kiknek mestersége az *irâb*, de kiknek rövid belátása nem emelkedik a dolgok valóságának felfogásáig, és kik azt akarnák veled elhitetni, hogy az ékesszólás (*al-balâgâ*) ezen korszakban már elveszett, és hogy az arab nyelv romlásnak indult azért, mert a szók végéről elhagyják az esetragokat, melyeknek törvényeit ők tanítják. Ez olyan beszéd, melyet a részrehajlás sugalmazott nekik, és a mely korlátolt gondolkodásukból ered. Vagy nem látjuk-e, hogy az arab szavak legnagyobb része, még mai napig is megtartotta azon jelentését, melyre alkottattak; hogy mindenki a maga gondolatait hiány nélkül a mai nyelven kifejezheti, és hogy épen úgy, mint a régibb korban, úgy most is a világos

¹⁾ *A bécsi cs. könyvtár kéziratában, Cod. Mixt. nr. 318. fol. 70. recto. v. ö. Goldziher Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern (2. füzet.) Bécs, 1872. 4. lap.*

«ékes beszédre nézve léteznek fokozatok a beszélő egyénisége szerint; végre hogy a kifejezés formái és alakzatai prózában és «költői beszédben a mai nyelvben is megtalálhatók? A mai nyelv «épen úgy képez hatalmas szónokokat, kik az ékesszólás hatalmát «gyakorolják társaságaikban és gyülekezeteikben; ép úgy hoz elő «remek költöket, kik a nyelv formáit kezelik. Egy kis józan ízlés, és egyenes értelem elegendő mindennek belátására. Ezen arabok «nyelvében nem hiányzik tehát semmi egyéb arra, hogy a könyvek nyelvéhez hasonló legyen, mint a véghangzók használata, «használat, mely a *Modar*-féle nyelvben ¹⁾ egyenletes törvényeknek és biztos szabályoknak van alávetve.» ²⁾

Ezen értelmes nyilatkozat azonban egészen elszigetelten áll az arab irodalomban. Az arab tudomány tökéletesen elutasította magától a köznyelvet, nem törekedett felismerni szabályosságát, mert csak a grammatikai nyelvnek tulajdonított törvényességet, a népnyelvet csupa conventió eredményének tartotta, és csak a megvetés hangján nyilatkozott róla. Grammatikája szerintük nem lehet; csak a klasszikus nyelv a *nahû* a grammatikai, mely *havâ'id* és *usûl*, törvényekkel és szabályokkal bír. Csak a legújabb időben jutott egy arab embernek eszébe a köznyelvnek grammatikáját kutatni és közzétenni, a mit nem tesz, ha észre nem veszi, hogy az európai tudomány e tekintetben az arab köznyelv emancipálására nézve a jó példával elől nem jár. Az első arab nyelven írt köznyelvi grammatikát egy maronita keresztyén írta *Michâ'il Sabbâj*; jelenleg egy német fordítása készül, Thorbecke által; ezen fordítás legközelebb Trübner-nél Strassburgban fog megjelenni. Hasonlólag a legújabb időből való az a kísérlet, hogy a köznép nyelvén szövegek nyomassanak. Én eddig két ily köznyelvi nyomtatott szöveget ismerek. Az egyik *Molière* Tartuffe-jének arab fordítása, illetőleg átdolgozása ezen cím alatt: «*Al-Sheich Matlûf kif'â tijâtrijâ* ³⁾ murakkabâ min chamsâ fusûl». (Nyomatott Kairó-

¹⁾ L. fennt.

²⁾ *Prologomènes d'Ibn Khaldoun* trad. par de Slane ef. de Sacy *Anthologie grammaticale arabe* I. köt. 170. lap, II. köt. 411. lap.

³⁾ Szó szerinti fordítása ennek: *szindarab*, *kif'â* = darab, ebből *kata'a* vágni, *kif'â*-nak az arab költészettan nyelvén csak kis, pár soros, verstöredékeket szoktak nevezni.

ban a *Vádi al-Nil* ujságlap nyomdájában 1290 = 1872). Ezen könyvet minden ízetlensége mellett minden tekintetben alkalmas segédkönyvnek mondhatjuk az arab köznyelv kutatására nézve. Egy másik idevágó nyomtatvány, szintén színdarab, de nem fordított, hanem eredeti; czíme: *Nuzhat al-adab fi shagá'at al-'Arab*; szerzője az Azhar-mecset egyik tanítványa, *Muhammed 'Abd al-Fattáh*. (Nyomatott: Kairóban a Castelli-féle nyomdában, 1289—1871). Készítésére alkalmat szolgáltatott a kairói *Ezbekijje*-kert megnyitása. Nyelve valamivel közelebb áll a klasszicitáshoz, mint az előbbié, mely a legvulgarisabb vulgar nyelvet mutatja be. A vulgaris nyelvnek is vannak ugyanis fokozatai.

A köznyelv elítélése és azon vélemény, hogy az általa produkált nyelvtényeknek semmiféle jogosultsága nincsen, azon nézet, mely az arab nyelvtudományon mintegy alapgondolat áthúzódik. A nyelvészeti irodalom egy nagy része az '*ammá* kritizálásával foglalkozik. Nem is azon '*ammá*-nak kritizálásával, mely a grammatikai szabályokat kiforgatja sarkaikból, nem is azon sajátosságával, mely szerint számára az '*iráb* nem létezik, hanem a népnyelv minden legkisebb szabadabb mozgásával syntaktikus téren, mely csak annak számára válhatik észrevehetővé, ki a rideg grammatika görcsövével megy eleje az élő nyelv kritikájának. Ezen kritikai irodalom már az iszlám II. századának vége felé indult meg, ismét egy bizonyíték arra nézve, mily korán kezdett a grammatika terrorismusa pusztá elmélet lenni, melyen az eleven nyelvhasználat túltette magát. Az idevonatkozó irodalom egybe van állítva *Thorbecke* által, azon kiadványának bevezetésében, melyet mindjárt megemlíteni fogunk. Egyébüttl¹⁾ volt már alkalmam bebizonyítani, hogy egyrészt *Thorbecke* igen bőkezűen ítelt oda némely általa felületesen tekintett könyvczímet az '*ammá* irodalomnak, másrészt pedig egy igen nevezetes képviselőjét ezen irodalomnak, melynek nem csupán czíme, hanem tartalma is hozzáférhető, egészen számíttáson kívül hagyta, értem *Ibn al-Sikkit* művét, melynek czíme: «*A beszéd javítása*» (*Isláh al-mantik*). Nyomatásban ezen irodalomból eddig két munka jelent meg, ugyanis a híres makáma-írónak *al-Ĥariri*-nak könyve:

¹⁾ *Fleischer*-hez intézett két levelemben, kiadva a *Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft* XXVII. kötetében. (1873.)

Durrat al-jawâs fî auhâm al-chavâss «A bűvár gyöngye az előkelő emberek tévedéseire nézve», t. i. azon tévedésekre nézve, melyeket az előkelők elkövetnek az által, hogy az 'avâmm, a köznép nyelvéhez közelednek. (Kiadta Thorbecke Henrik, Lipcse 1871); a másik *Abû Manşûr al-Gavâlikî* könyve: *Chaṭa'-al 'avâmm* «A köznép hibái», melyet ily czím alatt: «*Le livre de locutions vicieuses de Djawâlikî*» a Lipcsében 1875-ben Fleischer jubilauma alkalmából kiadott «*Morgenländische Forschungen*» czímű gyűjteményben közölt *Derenbourg Hartwig*.

A nyelvtani hibáknak azonban nemcsak azon sorsa támadt, hogy a nyelvbíró tolla által ítéltetett el; néha a legfelsőbb hatóság is bele elegyedett a nyelvtan jogainak megvédésébe; említetik arab fejedelem, kinek uralkodása alatt a legnehezebb vétségek közé tartozott a nyelvtan elleni hibák elkövetése ¹⁾, és még a historikus is elég fontosnak tart ily jelenséget, hogy egy háborúban és győzelmekben gazdag fejedelemről külön felemlítse, hogy *lahhân*, azaz a nyelvtan ellen vétkező volt. Az *ommajjád* khalifák egy névtelen történetírója 'Abd al-Malik khalifának ezen saját-ságát külön kiemeli és felemlít példákat ezen állítására nézve.²⁾

Mindezen felhozott adatokból láthatjuk, hogy a grammatika elleni vétkezés bármily gyakori volt is, és bármennyire estek ezen bűnbe a leghíresebb tudósok ³⁾, mindamellett a nyelvtudósok ítélőszéke előtt a legesipősebb gúny tárgyai voltak. Ezen gúnyos

¹⁾ *Fachr al-Dîn Râzî* apud Freytag, *Chrestomathia arabica grammatica historica* p. 87. ult.

²⁾ *Historia chalífatus al-Walidî et Solajmanî* ed. Anspach (Leyden 1853) p. 12.

³⁾ A tudósok biographiáiban gyakran találkozunk azon megjegyzéssel, hogy beszédük nem állhatta ki a grammatikus bírálatát; említetik ez pl. *Beshr al-Marîsî*-ről, *Basshâr b. Burd* költőről, *Abû 'Ubejdâ Muhammed b. Hamzâ*-ról, *Ibn al-Sikkî*-ről, *Abû Hâtîm Sigistânî*-ről, sőt *al-Zamachsharî*-ről is; az utóbbi három híres nyelvész volt. (Lásd *Ibn Challikân Vitae* etc. II. köt. 10. lap. nr. 114. ibid. 6. lap. nr. 112. III. köt. 100. lap. nr. 271. IX. köt. 49. lap. nr. 837. Flügel *Grammatische Schulen* 68. lap. Goldziher *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit* I. füz. 5. lap. II. füz. 45. lap. Az itt idézett helyeken azon nézetnek adtam kifejezést, hogy rendesen felekezeti tekintetben eretnek írókról szeretik orthodox életíróik egyéb hibák között elhíresztelni,

hangulat egyik legnevezetesebb irodalmi emléke egy munka, melyről ezen fejezet bevégezése előtt még egy pár szót kívánnék szólani.

Az arab népnyelvjárások között leginkább szolgál a puristák gúnyjának czéltáblájául a felső-egyptomi parasztok (*felláh*-ok) dialektusa. Róla áll az, a mit *Freytag* Gusztáv egyik regényének hősnője, Lucinda, a Plattdeutschról mond: «Plattdeutsch ist eine Sprache, mit der man nur über saure Milch und ob die Gurken schon blühen reden kann. Will man einen Gedanken ausdrücken, so lässt sie uns gleich im Stich. Jeden Buchstaben, der im Aussprechen Kraft und Energie erfordert, lässt sie aus ihrem Alphabet ausfallen; Alles schlorrt darin wie in niedergetretenen alten Pantoffeln. Schleppt das und schlenkert das und ist dabei so kalt, so eingebildet. Der Buchstabe S wird T, Ch wird K, das A vermengt sich in E. Ganze Buchstaben und Silben fallen weg um nur schnell wieder zum Ofen zu kommen.» (*Der Zauberer von Rom* I. köt. 16. szakasz.) Igen könnyen érthető ennél fogva, hogy ezen népdialektus, hozzávéve a szegény *felláh* nyomorúlt életmódját, primitív családi és társadalmi szokásait, szellemi korlátozottságát és tudatlanságát, megragadta egy gunyolódó hangulatu szellemes tudós figyelmét, ki az arab nép ezen rétegének nyelvét és szokásait tanulmánya tárgyává tette, hogy pelengérre állíthassa. Ezen tudós neve *Jüsüf ibn Muhammed al-Sherbini* prédikátor, ki ezelőtt kétszáz évvel Aegyptom egyik legjelesebb tudósa volt. Tekintetbe jövő munkájának 136. lapján említi, hogy Mekkába való zarándoklását a *hügra* 1074-ik évében végezte — : biztos adat a munka szerkesztésének idejére nézve. A könyv czíme: *Hazz al-Kuñûf fi sharh kaşûdat Abî Shâdûf*. Kremer 1855-ben egy kézirati példányát említi.¹⁾ Azóta két kiadása létesült, az egyik nyomtatott Kairóban, már nem kapható; a másik könyvomatú kiadás, mely 1289-ben létesült, szolgált nekem ezen tanulmányomban. Alig képzelhető az autopsián kívül jobb segédforrás a felső-egyptomi népnyelv és népszokások tanulmányozása alkalmával. A szerző, miután bevezetésében a nép szo-

hogy a nyelvtannal nem állottak békés lábon. Az e jegyzetben említett férfiak valamennyien eretnek sektákhoz tartoztak.

¹⁾ *Zeitschr. d. D. M. G.* IX. köt. 1855. 847. l.

kásaival és szellemi állapotával ismertetett meg és kisebb költeményeket közölt a felső-aegyptomi paraszt-nyelvjáráson, fellépteti hőseit *Abū Shādūf*-ot és egy hosszú költeményét közli ugyanezen népdialektusban csipős gúnynyal írt és a grammatikus pedans komolyságot tettető kommentárral kíséri, mely alkalommal a dialektus minden sajátságával megismerkedünk. Nem kell említelnünk, hogy *Abū Shādūf* költött személy és mint egy egész nép-reteg képviselője köteles szerepelni.

III.

Kūfâ és Baṣrâ.

Az Euphrates folyam két partján egymás ellenében két, az iszlám első idejében militáris célokból épített város fekszik: *Baṣrâ* és *Kūfâ*. Mindkét városnak igen előkelő szerepe van azon az *'alidák* és ellenségeik között vívott harcokban, melyek az *ummajjád* dynastia uralkodását készítették elő. A két város ezen szerepe többnyire egymással ellentétes természetű. Már a harc kezdetén látjuk, hogy *'Alī* támasza *Kūfâ*, melyet a birodalom székvárosává ígért emelni, míg *'Ajishâ* működésének központját *Baṣrâ*-ban kereste és találta. Mesopotámiának ezen két városát csakugyan igen sok tekintetben látjuk egymás irányában a polaritás viszonyában állani. A két város lakossága sokkal különbözőbb természetű és jellemű volt, semhogy képesek lettek volna a kötél ugyanazon végét együttesen húzni. A *kūfaiak* élénk, mozgékony természetűek, míg a *baṣraiak* szárazak és unalmasak. Amazok kedvelői a költészetnek, ezek a száraz elméletnek. *Al-Ḥariri maḥâmáinak* egyik utánzásában, tudniillik egy keresztyén orvos *Abu-l-'Abbás Jahja al-Baṣri* (megh. 589. = 1193. Kr. u.) *maḥâm*-jai között, melyeknek címe: «A messiási *maḥámák*» (*al-maḥámât al-masīhiyyâ*), melyek még kiadva nincsenek, hanem csak kéziratban vannak meg,¹⁾

¹⁾ A bécsi cs. udv. könyvtár keleti kéziratai N. F. 68. v. ö. Flügel *Die arab.-pers.-türk. Handschriften der kais. Hofbibliothek* I. köt. 358. lap.

találtatik egy, melynek címe : «*A kûfai maķâmâ*». A szerző hősét *Kûfâ*-ba meneszti, hogy a költészetben képezze ki magát; előadja, mily élénk mozgalom, mily sürgés-forgás keletkezik itt a népesség között, midőn a közpiacon egy verselő improvisator lép fel rögtönzött productióival ¹⁾. Ugyanazon szerző egy *başrâi maķâmâ*-ban egészen ellenkezőleg, leírja azt az únalmat, melyet *Başrâ* és lakossága keltett benne; úgy hogy nem tudván, mit kezdjen, — saját szavai szerint — a traditio tanításához alkalmazkodott, mely szerint «hogy ha reátok súlyosodnak a világ gondjai, fordulatok a sírok lakóihoz»; a temetőbe ment tehát únalmat elűzendő. ²⁾ Mily ellentét! Amott az élénk nép sürgése-forgása a rögtönző körül; emitt a sírkert csendjét felülmúló egyhangúság! Ezen ellentét irodalmi téren külön munkákban is tárgyalatott; így p. o. *Al-Haitam b. Adî* írt egy könyvet ezen cím alatt : *Kitâb fachr ahl-al Kûfâ 'ala-l-Başrâ*, «Könyv *Kûfâ* dicséretéről *Başrâ* fölött» ³⁾, továbbá megemlítem *Al-Bûstî* két könyvét, melyek egyikeben előadja a *başrâ*-beliek mit találtak furesának a *kûfâ*-iaknál, a másikban pedig mit találtak furesát a *kûfâ*-iak a *başrâ*-iakon. ⁴⁾

Valamint a két város lakosságának jelleme és politikai iránya, úgy a tudományok tárgyalásában is ellentétet képeznek egymáshoz. Minden téren a *başrâ*-i és *kûfâ*-i iskola egymással ellentétben említettetik fel. Opponálnak egymás ellen történelmi kérdésekben ⁵⁾, jogi dolgokban ⁶⁾, a traditio tudományában ⁷⁾. Dialektus dolgában is említettetik közöttük különbség ⁸⁾. Legintensívebb ellentétük azonban a nyelvtudomány, különösen a grammatika kérdéseire vonatkozik. Ezen tekintetben két egymással rideg ellentétben álló

¹⁾ Említett kézirat fol. 15. verso.

²⁾ Ugyanazon kézirat fol. 31. recto.

³⁾ *Ibn Abî Nedîm Fihrist*-je ed. Flügel I. köt. 100. lap. 3.

⁴⁾ *Kitâb mâ aġraba ahl-al-Başrâ 'an ahl-al-Kûfâ* és *Kitâb mâ aġraba ahl-al-Kûfâ 'an ahl-al-Başrâ* (*Jâkût* I. köt. 616. lap.)

⁵⁾ Ispahán meghódítása kérdésére nézve *Jâkût* I. kötet, 298. lap. 4.

⁶⁾ *Al-Mâverdi Constitutiones politicae* ed. Enger (Bonn 1853) 26. lap.

⁷⁾ *Al-Zamachsharî Kitâb rebî 'al-abrâr*. 80. lap.

⁸⁾ *Jâkût* II. köt. 14. lap. 21. említettetik, hogy a *sir*-okat *Başrâ*-ban *al-maķbarâ*-nak, *Kûfâ*-ban *al-gabbânâ*-nak nevezik.

iskolát alkotnak, mely később a két iskola megalakulása után természetesen nem a két város területére szorítkozik, hanem minden grammatikus akárhol vagy a *bašrâ-i* vagy a *kûfâ-i* iskolához szegődik, míg végül a X. század vége felé egy eklektikus iskola támadt a *bâğdâdî* neve alatt, melyben túlnyomó a *bašrâ-i* elem, de nem a nélkül, hogy a *kûfâ-i* iskola nézetei abba be ne hathattak volna.

Ezen két iskola tanulmányozására könnyű szerrel igen bő anyag áll rendelkezésére annak, ki arra adja magát. És azon tanulmányban, melynek e lapok csak foglatatát nyújtják, e két iskola kimerítő jellemzése igen előkelő helyet kell hogy elfoglaljon. A mi eddig e téren történt, azt nem mondhatjuk megfelelőnek. A két iskola külső történetével foglalkoztak csak azok, kik róluk írtak. Elősorolták az egyes iskolákhoz tartozó nyelvtudósokat és életrajzuk száraz adatain kívül legfeljebb azon munkákat sorolták fel, melyek ezen nevekkal összeköttetésben a biografikus és könyvészeti kútforrásokban megemlítettnek. — E téren két, körülbelül egyidejűleg megjelent munkát kell felsorolnom, ugyanis *Schmölders* Ágost dolgozatát: *De studiis Arabum grammaticis* (Boroszló 1862. 64. lap) és *Flügel* Gusztáv könyvét: *Die grammatischen Schulen der Araber, nach den Quellen bearbeitet. I. Abtheilung: Die Schulen von Basra und Kufa und die gemischte Schule.*¹⁾ (Leipzig 1862. — XII. és 265. lap). Mindkét munka igen érdemes, de semmiképen a feladat színvonalán nem álló munka. Mert belőlük csakis arról vehetünk tudomást, kik tartoztak a grammatikai iskolákhoz, mit írtak; de ezen iskolákról magukról, arról a mi őket az ellenséges iskoláktól megkülönbözteti, vajmi keveset vagy épen semmit nem hallunk. Pedig ezen feladat megoldása nagyon megkönnyítettetik azon párhuzamos egybeállítások által, melyeket az arab grammatikai kommentátoroknál a két iskola nézeteiről találunk²⁾, úgy hogy ezen párhuzamok folytán igen könnyen lehetne behatolni azon szellembe és elméleti irányba,

¹⁾ Az «*Abhandlungen der deutschen morgenländischen Gesellschaft*» gyűjteményben a II. köt. 4. számát képezi.

²⁾ Különösen *Ibn Ja'ish* kommentárjában *Zamachshari al-Mufaššal*-jához; az első füzetben (Leipzig 1876) a következő helyeken: 23., 81., 86., 93., 101., 110., 112., 127., 130., 136. lap.

mely a két iskolát jellemzi. Ezeken kívül számos monographia is íratott az arabok részéről a két iskola nézetkülönbségeit illetőleg, rendesen *ichtiláfât al-nuhât* czím alatt. Ezen könyvek és értekezések között ¹⁾ különösen egyet akarok kiemelni, mely magában véve egy elegendőleg bő forrás a két iskola elméleti irányának tanulmányozására nézve. Értem *Kemâl al-Dîn Abu-l-Barakât 'Abd al-Rahmân b. Sa'id al-Anbârî* könyvét: *Kitâb al-inşâf fi masâ'il al-chilâf bejn al-nahviyyîn al-Basriyyîn v-al-Kûfiyyîn*, melyet a leydeni egyetemi könyvtár kéziratából volt alkalmam tanulmányozni. Ezen könyvben, melyből 1872-ben egy kivonatot közöltem, és melynek egy részlete most a Girgas-Rosen-féle pétervári arab chresthomatiáiban van kiadva ²⁾, a két ellenséges grammatikai iskola 113 vitapontja van igen kimerítően egybeállítva, és ezen nézetkülönbségek egybeállítása mellett mindkét iskola érvelése azon scholastikus bőséggel, mely az irodalom ezen nemét jellemzi, van közölve és minden kérdés végén a két oldalról érvek felhozása után, a szerző ítélete közölve. Jobb kútforrás és segédeszköz a két iskolában uralkodó szellem tanulmányozására nem képzelhető és csakis sajnálatraméltó jelenségnek lehet nevezni, hogy az irodalom e terén uralkodó *superfoetatio* daczára épen ezen fontos könyv hanyagoltatott el. Minthogy a részletekbe való bocsátkozást kizártam ezen értekezésem keretéből, a két grammatikai iskolának csak egészen általános jellemzésével akarom bevégezni ezen fejezetet.

A két említett grammatikai iskolát körülbelül ugyanazon elv választja el egymástól, a mely a klasszikai nyelvtudomány terén megkülönbözteti egymástól az analogistákat és anomalistákat. Az arab grammatikusok azt, mit elég helytelenül grammatikai «kivételnek» szoktak még nevezni, így nevezik: *al-shâdd* plur. *al-shavâdd*, tulajdonképen *ἄπαξ εἰρημνέον*; azaz olyan alak, mely nem egyezik meg a grammatikai analogiával (*al-kijâs*), de talál-tatik valamely régi versben. Ezen *shavâdd*-hoz fűződik a két grammatikai iskola egymástól eltérő irányainak egyik legnevezetesebb mozzanata. A száraz *basrâ-i* grammatikus ily *shâdd*-al

²⁾ A könyvészeti adatokat egybeállítottam: *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit* II. 40. lapján.

³⁾ Girgas-Rosen. *Arabska Chrestomathi* Pétervár 1876. p. p. 435—55. [Most ide tartozik Dr. Košut Jaromir (szép értekezése is *Al-Anbârî*-ről. Bécsi akad. 1878. LXXXVIII. kötet.)]

szemben nem tágít, hanem azt állítja, hogy az ily kivételes forma maradjon annak, a mi, tudniillik kivételnek, mely más szavakra névze nem lehet mértékadó.¹⁾ Egészen ellenkezőleg a *kūfā*-i iskola. Szerinte a mint valamely a rendes analogiától eltérő alakra létezik a régi költőknél csak egy példa, úgy ezen példa elegendő arra, hogy hasonló esetekben az ember ugyanazon módon járjon el elő szavában és írásában. A *kūfā*-i iskola emberei a tradit költészeti szöveg becsülésében néha annyira mennek, hogy nem csak régi költők autoritása, hanem némelykor akár csak újabb költők által is támasztott kivételes alakokat (muvallad) elégségeseknek tartanak arra, hogy grammatikai nézeteiket azokra alapítsák. Ez a két iskola között létező főkülönbség. A *bašrā*-i iskola az analogiát képviseli, mely mindent egy kalap alatt szeret egyesíteni, a *kūfā*-i iskola az egyéniség jogosultságát képviseli e grammatikában, és nemcsak a szabályszerűség széles országútján járó alakok, hanem a költők egyéni akarata által alkalmazott alakok szerint engedi a nyelv használatát szabályozni és rendezni. Azok szerint, a mit egy másik értekezésemben *Abū Ḥarifā* jogtudós iskolájáról fejtegettem²⁾ nagyon könnyen érthető, miért viseltetett ezen *imām* vonzalommal a *kūfā*-i grammatikai iskola irányában.³⁾

Az arab nyelvtudománynak mind grammatikai, mind lexikológiai részében főtekintélye és kútforrása a régi, különösen beduin költők nyelvhasználata. Minden szabály, vagy valamely szó jelentésének és helyes használatának meghatározása a költészetből vett egy vagy több példára tartozik támaszkodni. Az ilyen példákat *shavāhid* (sing. *shāhid*) nevezik, szószerint: *tanúk* (loci probantes). *Sibārcihī* grammatikai könyvében 1050 ily *shāhid* fordul elő, közöttük csak 50 névtelen, mert a tudósok véleménye szerint csak oly versek hozhatók fel mint loci probantes, melyeknek szerzői ismeretesek. Azon körülményből, hogy *Sibārcihī* 50 névtelen *shāhid*-ot idéz, némelyek (különösen *Ibn Hishām*) azt következtetik, hogy a névtelen vers is elég jó bizonyíték. A nélkül, hogy ezen szokásban is a görög bölcsészet befolyását akarnám látni,

¹⁾ *Al-Sujûtī Al-Muzhir* I. köt. 114. lap.

²⁾ *A spanyol arabok helyéről az iszlám fejlődése történetében.* Budapest 1877.

³⁾ *Ibn Chalikán Vitae illustrium virorum* IX. köt. 87. lap.

mindamellett reá akarok mutatni arra, hogy p. o. *Chrisippos* állításainak bizonyítására költői helyeket hoz fel, szintúgy *Aristoteles* poetikájában¹⁾; ezen szokást átvették keresztyén időben is, p. o. Sz. Jeromos felhozza egy helyen²⁾ locus probansként Virgilius versét (Georg II. 150 bis gravidæ pecudes).

A dolog természetében fekszik, hogy a *kûfâ*-i iskolát általános grammatikai nézete és felfogása kétszeresen indította arra, hogy a régi költők tanulmányozására kiváló gondot fordítson, mert valamint az *ἀπαξ ἐνοημένον*-t grammatikai szabályalkotóvá tették, úgy viszentag arra nézve, a mit eltérőleg a másik iskolától a grammatikában törvényként tanítottak, *shâhid*-ot kellett felkutatniok. Ebből kettő következik. *Egyrészt* ugyanis az, hogy a *kûfâ*-i iskola a régi költemények tradálására nézve sokkal nagyobb szorgalmat és gondot fejtett ki, mint a másik iskola. Ezen tény az arab irodalomtörténet igazolja. Az arab traditio azonban arra nézve, hogy a *kûfâ*-iak tudósabbak a régi költészet ismeretére nézve, a következő mesét hozza fel: «*Hammâd al-Râvîjâ* beszéli: *Nóman b. al-Mundir* hírai uralkodó a régi arabok költeményeit több füzetben lemásoltatá a maga számára és palotájában elásátá, hogy annál jobban őrizze azokat. Később *Muchtâr b. Abi 'Ubejd al-Takefi*-nek a *kûfâ*-i hadvezérnek, hírül adták, hogy a palotában egy kises van elásva. Ásatott és ime a költeményeket találta meg. Azért — így végezi a traditio — a *kûfâ*-iak tudósabbak a költészetben mint a *basrâ*-iak. *Másrészt* a *kûfâ*-i iskolához tartozó tudósok, a mire authenticus versük nem akadt, költöttek a maguk fejéből és reásózták egy régi költőre; vagy ha anonym versük volt, kényük-kedvük szerint akármely régi költőnek tulajdonították. *Chalaf al-Ahmar* híres arab költő és tradator halála előtt kivallotta, hogy az interpoláció és versgyártás mesterségét óriási mértékben űzte.³⁾ A fentemlített *Hammâd al-Râvîjâ*-ról is beszélnek nem egy ilyenféle adomát. *Hammâd* egyik látogatója ép azon kapta, midőn egy nála levő beduinnaal verseket szavaltak.

¹⁾ Ezen görög költői versek helyébe *Aristoteles* arab fordítói p. o. *Averroes*, arab költészeti idézeteket tettek. Lásd *Journal asiatique* 1850. I. köt. 391. lap.

²⁾ *Quæstiones hebraeae in Genes.* III. c. 254.

³⁾ *Ahlwardt. Chalaf al-Ahmar's Kasside.* — Greifswald 1859. (Bevezetés.)

Miután a gazda a verset leírta, a fölött tanácskoztak, mily régi költő nevében fogják az épen gyártott verset idézni, míg végül *Ĥammād* arra határozta el magát, hogy *Tarafā*-tól fogják idézni. *Al-Ašma'i* egykor csodálkozását fejezte ki arra nézve, hogy vannak egyáltalán tudósok, kik a *Ĥammād* által idézett verseknek hitelt adnak, és az ép oly tudós, mint lelkiismeretes *Abū Ĥatim* így szólott: Ha kétes koránhelyeket magyarázol, és véleményed támogatására a régi beduinok verseire hivatkozol, úgy csakis olyan verseket válasszsz, melyeket hiteles traditióból ismersz, pl. *Abū Zejd*, *al-Ašma'i*, *Abū 'Ubejdā*, *Júnus* traditióiból; ne hajts azonban oly férfiak traditióira, minők: *al-Kisā'i*, *al-Aḥmar*, *al-Amawī*, *al-Farra* stb. Ez utóbbiak pedig a *kūfā*-i iskola oszlopai.¹⁾

IV.

A bölcsészet és a vallástudomány hatása az arab nyelvtudomány fejlődésére.

1. Nyelvbölcsészet.²⁾

A grammatika fejlődése az araboknál egybeesik azon idővel, midőn az arabok gondolkodása számára egészen új tért nyitott meg a görög philosophiai irodalom behatása, melynek a muhammedán világ legszorgalmasabb és legbuzgóbb propagatorává lett. A philosophia, különösen a keleti iszlámban, nem maradt soká a tanulmány elszigetelt tárgya, hanem behatott a gondolkodás valamennyi birodalmába, még abba is, melyet némelyek a bölcsészeti gondolkodás ellenlábasának tartottak, a theológiába. Világos, hogy a nyelvtudomány sem maradhatott érintetlen; annál kevésbé maradhatott volna az, minthogy azon philosophiai munkák, melyek tanulmányozása és fordítása nagyban foglalkodtatá akkoriban a muhammedán szellemet, igen sokat foglalkoztak azon kérdésekkel, melyeket rendesen *nyelvbölcsészet* név alatt szokták összefoglalni.

¹⁾ V. ö. *Al-Sujūti Muzhir* I. köt. 68., 85. lapokon.

²⁾ L. cikkemet: *Zeitschr. d. deutschen morgenl. Gesellschaft* XXXI. köt. (1877) 545—549. lap.

Ezen nyelvbolcselmi fejtegetések nagyon hatottak a muhammedánok szellemére és igen alaposan fogtak keresztültvitelükhöz. Hogy mennyi érdekléssel viseltettek a nyelvbolcsészet iránt, azt mutatja azon körülmény is, hogy egy pár arab pseudo-aristotelicus munka is van e téren; névleg: *Maḳālatān fi-l-mā'na va-jusamma ġār'amikūn* (sic. = *ῥαππαρισζών*) = *De verborum significatione libri duo*, melyet azon állítólag aristotelesi *Ars grammatica*-val azonosít Wenrich, mely Pipinnnek küldetett meg; továbbá: *Kitāb asrār al-naḥu* = *De grammatices arcanio*.¹⁾

Rámutattam e czikk első fejezetében már arra, hogy a beszéd-részeknek hármas felosztását, melyet a traditio 'Alī khalifával alapított meg, az aristotelismus befolyásának kell tulajdonítani, és ennél fogva valószínű, hogy azon mondat, melyet a grammatikus tudat nyilvánulása legelső mozzanatának tekint a traditio, a grammatika legutolsó szerzeményei közé tartozik.

Legélénkebben foglalkodtatá az arab nyelvphilosophiát azon bolcsészeti kérdés, mely a görög nyelvphilosophia alapproblemáját képezi: vajon a nyelv *θέσις* vagy pedig *φύσις* keletkezett-e.

Az arab nyelvphilosophiának ez annál is életbevágóbb kérdése, minthogy náluk e kérdés vallástani jelentőséggel is bírt; annak megoldásával a korán egyik mondatának értelmezése szoros összefüggésben állott. A muhammedán szent könyvnek t. i. egyik helyén²⁾ a következő van mondva: *Va'allama Adama-l-asma'a kullahā* »Alláh Ádámot valamennyi névre tanította«. Hogy ezen vers nem egyéb, mint a héber biblia egyik helyének módosítása, az kétséget nem szenvedhet. Genesis II. v. 19. ugyanis az van mondva, hogy: »Jahve a földből alkotá a mező minden barmait, és az ég minden madarait, és az ember elé hozta azokat, hogy lássa miként fogja azokat elnevezni, és a miként az ember megnevezé az élő lényeket, az az ő nevük.«³⁾ Az igazhitű muham-

¹⁾ Wenrich *De auctorum graecorum versionibus et commentariis* etc. (Lipsiae 1842.) pp. 155. 161.

²⁾ *Sūra* II. v. 29.

³⁾ A bibliai felfogás még a későbbi időkben is hatott az arab irodalomra. *Ibn 'Asākir* Damaszkus történetében a következő traditiót hozza fel: »Az Uristen Ádám elé vezette az állatokat, szólván: »Ó Ádám: mondd meg nekik neveiket!« Erre Ádám így szólott: »Ez juh, ez meg birka, ez ló« stb. Minden név, mely-

medán exegesis a felhozott verset a természeti tárgyak elnevezésére érti, és az egyes magyarázók csak fokozat tekintetében különböznek egymástól. Némelyek azt értik belőle, hogy Alláh valamennyi természeti tárgynak, élő és élettelen lénynak neveit nyilvánította Ádámnak, még a származott szókat is; *Ibn 'Abbás* p. o. egy tradíció szerint így nyilatkozik e versről: «Minden tárgynak nevére tanította Alláh Ádámot, még arra is: *al-kaš'â* és *al-kušej'â* (*tál* és *tálacska*); sőt még a synonym szókra is. A legszélsőbb vélemény e tárgyról tehát az, melyet *Ibn 'Abbás* képvisel, s mely szerint valamennyi név Ádámnak reveláció folytán nyilvánítottot, elkezdve a természet óriási tüneményeitől, le egészen a legcsekélyebb eszközökig. Mások szerint csak az élő emberek és állatok neveire vonatkozik a koránnak idézett verse, még mások csakis Ádám ivadékaiknak neveire értelmezik,¹⁾ végre vannak theologusok, kik csakis az angyalok neveire, mások kik kizárólag a csillagok neveire vonatkoztatják az idézett verset.²⁾ A felhozott koránversben találjuk ennél fogva azon theologiai regulatívát, melyhez az arab nyelvöléselet alkalmazkodni kényszerült. A *θέσει* vagy *φύσει* kérdés a muhammedán tudományban sajátképen nem egyéb, mint ama koránvers magyarázása. Míg a görög nyelvölésészet egészen függetlenül, semmi föltétel által meg nem kötve, indulhatott meg, addig ugyanazon kérdések arab fejtegetése a koránból indul ki és a szerint, a mint betűjéhez ragaszkodik vagy annak értelmét elrationalizálja, az egyik vagy a másik görög nyelvölésészeti iskola muhammedán alkalmazását mutatja fel. Más szóval a görögök nyelvöléseleti alapkérdése a muhammedán irodalomban dogma-

lyel Ádám elnevezte azokat, az marad nevük a feltámadás napjáig. Mindent a maga nevéen szólított meg, míg előtte elment. Ebből tudták meg az angyalok, hogy Ádám nemesebb Isten szemében és tudósabb náluknál.»

¹⁾ Ezen felfogás véleményem szerint zsidó forrásnak köszöni eredetét; a *talmúd*ban és *midrásh*ban ugyanis az mondatik, hogy Isten Ádámnak a későbbi generációkat, jeleseit, vezéreit, tudósait mind névszerint bemutatta (*Ablódá Zárá* 5. *Bábhâ Meš'â* 86. *Bereshith rabbâ* c. 24.) V. ö. ezen felfogás viszhangjáról a *sh'iták* theológiájában értekezésemet: *Zur Literaturgeschichte der Sh'ia* (Bécs 1874.) 55. lap.

²⁾ *Al-Sujûti Muzhir fi 'ulum al-lugâ* I. köt. 16. lapján a különféle magyarázatok egyenkint vannak felsorolva.

tikai és vallásbölcseészeti kérdéssé változott, melyre nézve a muhammedán nyelvtudósok véleményei, dogmatikai irányukhoz képest ágaznak szét. Hogy mily időben kezdett a muhammedánok arab nyelvtudománya ezen kérdéssel foglalkozni, azt mutatja nekünk azon körülmény, hogy a *φύσει*-elméletet legelőször *Ibn Fâris* (megh. 394 *higra*), a *θέσει*-elméletet legelőször *Ibn Ginnî* (megh. 392. *higra*) fejtette ki bőven; mindkettő híres arab nyelvtudós volt a muhammedán IV. században.

A muhammedán dogmatikának két iránya: az orthodox irány és a rationalista vagy *mutazilita* irány osztozkodik a nyelv eredetének egyrészt *φύσει*, másrészt *θέσει* való megoldásában. Az orthodox iskola a *φύσει* való nyelvkeletkezést vallja, támaszkodva a korán idézett helyére; csak hogy a *φύσει* szerintük oly értelmet nyer, hogy isteni kinyilatkoztatás (*valij*) és tanítás (*taukîf*) folytán keletkezett a nyelv.¹⁾ Minden keletkezés szerintök teremtetési actus; és valamint a természet keletkezése annyi, mint annak Isten akarata folytán létesülése bizonyos időben, úgy a nyelv keletkezése, *φύσις*-e, annak intézése isten direct akarata és akaratának anyagi nyilvánítása által bizonyos időben. Mikor és miként történt ezen nyilvánítás, az a korán és a reá vonatkozó traditiók felsorolt helyeiben van meghatározva. Ezen nyelvteremtés azonban nem volt befejezve annak legelső nyilatkozásával, sőt úgy mond *Ibn Fâris* «talán azt hinné valaki, hogy a nyelv — melyről azt bizonyítottuk, hogy *taukîf* folytán keletkezett, egyszerre jelent meg egy időben: a dolog nem így áll; hanem Isten Ádámot csak arra tanította, a minek elsajátítását jónak találta és a minek tudására az időben az ember reászorult; ezután az arab prófétáknak successive mindig a nyelv többi részeit az akkori szükséglethez és akaratához képest nyilvánította, míg a dolog prófétáknig, Muhammedig jutott. Neki annyit nyilatkoztatott, a mennyit előtte senkinek, kiegészítéseül annak, a mit azelőtt talált jónak a nyelvből kinyilatkoztatni. Ezután megállapodott ezen dolog. Nem ismerünk nyelvet, mely ezután létesült volna.»²⁾ Ezen nyelvölcsészeti iskola, mely szorosan a korán és a traditio betüjének

¹⁾ Fachr al-Din al-Râzî *Ma fâtih al gejb* I. kötet 390. lap és következők.

²⁾ *Al-Sujûti* ibid. I. 6. lap.

álláspontjához ragaszkodik, nézetének támogatására vonatkozik a korán egy helyére, melyen a bálványok neveiről feddőleg mondatik: «Nem egyebek azok, mint nevek, melyeken neveztétek (azokat) ti és apáitok»¹⁾, a miből azt következtetik, hogy ellentétben ezen az emberek kénye-kedve szerint feltalált nevekkal, melyek használatát az isten rosza, a többi név mind isten nyilvánítása által keletkezett. A theologiai érveken kívül, melyek közül csak ezt az egyet emeltem ki, felhoznak még egy észbeli érvet is. Ha ugyanis — úgymondanak — a nyelv conventió eredménye volna, annak ilyféle keletkezése nem volna elképzelhető a nélkül, hogy a nyelv feltalálása előtt már létezett volna egy közlekedési eszköz, melyet az emberek használtak, midőn egymással közlekedés folytán megállapították nyelvüket. Ez annyit jelentene, hogy nyelvnek kellett léteznie még mielőtt a nyelvet megállapították.²⁾

Ezen elmélet ellenében, melyet az orthodox dogmatika karolt fel, áll a rationalista vagy arab nevükön *mu'tazilita* dogmatikusok elmélete a nyelv eredetéről. A *mu'tazilita* dogmatika iskolája a fatum és a revelatio dogmáit illető különállásán kívül, első sorban az által különbözik az orthodox dogmatikától, hogy ennek a korán betűjére támaszkodó anyagias és anthropomorphisticus theológiája ellenében spiritualisticus állást foglal el, és különösen tagadja, hogy Allah tulajdonságairól lehetne szólni, vagy legalább is az orthodox theologia tanait az isteni attributumokról lényegesen korlátozza. Ezen felfogással karöltve jár azon törekvés, hogy a korán mindazon helyei, melyeken Allah attributumairól vagy cselekedeteiről van szó, rationalistikus magyarázat által elvesztsék anyagias értelmüket.³⁾ Nem kerülhette ki ezen törekvést

¹⁾ Korán LIII. v. 23.

²⁾ A zsidó philosophia, a mennyire ezen nyelvbölcészeti vitás kérdést körébe belevonta, szintén felhossa ezen érvet. A zsidó bölcészek, legalább a héber nyelvre nézve azt hiszik, hogy az nem emberi conventió, hanem az isten által történt megállapítás folytán létesült. Lásd *Kuzari* II. könyv 8. Profiat Duran *Ma'ase Eijod* ed. Friedländer (Bécs 1865) III. fejezet, 30. lapon.

³⁾ Kremer: *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams* 28. lap és kk. Houtsma *De strijd over het Dogma in den Islam*, (Leiden 1875) 126. lap és kk.

a korán azon helye sem, mely Alláh-t mint nyelvmestert vagy pláne mint nyelvfeltalálót mutatja be, mert ezen tanítást nem képzelhetnők a nélkül, hogy istennek anyagi és emberi mozgást, testtagokat tulajdonítanánk. Scholastikai főérvük erre nézve a következő : Ha Alláh maga tanította az embereket a nyelvre, úgy okvetlenül ezen tanítás prófétai inspiráció folytán történhetett csak; már pedig ezen prófétai inspiráció közege csakis a nyelv lehet, ezen koránmondat értelmében : «Nem küldöttünk az emberekhez prófétát, hanem a saját népe nyelven.» ¹⁾ Ebből következőleg a próféta ébresztése föltételezi a nyelv létezését. Létezett volna tehát nyelv a nyelv teremtése előtt: ez pedig képtelenség volna.

Ezen scholastikai érven kívül a *mutazilita* iskola még más inkább metaphysikai érveket hoz fel állításának támogatására, mely érvek azonban sokkal mélyebben függnék össze a muhammedán theologia subtilitásaival, semhogy e helyütt megkísérlehetném azok rövid összefoglalását. Elég az hozzá, hogy mind ezen érvekből azt következtetik, hogy a nyelv *iştilâh* vagy *tarâdu'* azaz: *conventio* és nem *tauķif* vagy *rahj* vagy *ilhâm*, azaz: *isteni tanítás, revelatio* vagy *inspiratio* eredménye. ²⁾ Ezen kétféle elmélet között mint közvetítőt akarom felemlíteni azt, mely szerint csakis az arab nyelv keletkezett revelatio folytán, a többi nyelv pedig conventionaliter; végre *Fachr al-Din al-Râzi* nézetét, ki miután felhozta azon ellenvetéseket, melyeket a két iskola ellen fel lehet hozni, azzal végezi: «Miután minden argumentum gyöngének bizonyult, részünkről lehetségesnek tartjuk mind azt, hogy valamennyi nyelv *conventio* folytán támadt, mind végül azt is, hogy egy részük így, a másik amúgy keletkezett.» ³⁾

A *mutaziliták* nyelvészeti theoriája szerint a fönntebbiekből következőleg a szó és a mögötte rejlő fogalom között szoros összefüggés és összhangzat létezik. Mert ha az emberek állapították meg a tárgyak neveit, úgy okvetlenül a nevek, melyeket megállá-

¹⁾ *Vamâ arsalnâ min rasûlin illâ bi-lisâni kaumihî. Sûrâ XIV. v. 4.*

²⁾ Valamennyi érvek, czáfolatok és ellenczáfolatok egymás mellett találhatók *al-Sujûtî*-nál e. h. 5—6. lapon.

³⁾ *Mafâtih al-ğejb* I. köt. 17. lap.

píttak, a tárgyak sajátjaival belső összeköttetésben vannak. *Ibn Ginni*, a *mu'tazilita* nyelvbölcselet megalapítója, a *hijra* IV. századában, erre nézve azt állítja, hogy a nyelv a hangutánzásból indul ki és hogy ezen onomatopoeitikus eljárásból támadt az összes nyelv; mindebből azon mély bölcseséget lehet megérteni, mely az arab nyelv megalapítóiban élt és mely általuk conventionaliter megállapított nyelvben visszatükröződik. — A nyelvalapító emberek tehát minden tekintetben felülmultak bennünket értelmi tökéletesség dolgában.¹⁾ Némely *mu'taziliták* ezen állítást nem csak az arab nyelvre korlátozzák, hanem kiterjesztik a többi nyelvre is. Így pl. egy *mu'tazilita* tudós, midőn azt kérdezték tőle, mily összefüggés van a perzsa *idgág* és a *kő* fogalma között? így felelt: E szóban: szörnyű merevséget és szárazságot találok és csakis a köre vonatkoztathatom.²⁾ Az arab nyelven belül pedig nemcsak a tőszókra, hanem a derivatiókra és azon képzőkre, melyek által a tőszótól származott szó válik, vonatkoztatják azon felfogásokat, hogy a hang, a tárgy vagy fogalom határozottságait festi. Ezen elmélet, melyből némi tekintetben valamennyi arab etymologisták, tekintet nélkül bölcsészeti álláspontjukra, kiindulnak,³⁾ különösen a *mu'taziliták* által fejtetett ki következetesen. Például az ige úgynevezett X. formájáról, mely az által képeztetik, hogy a tőhöz *ist* előképző járul, és rendszeren a kíváncsi és szándék kifejezésére szolgál, azt mondják, hogy itt az előképző annak a gondolatnak ad kifejezést, hogy valamint a kíváncsi, akarat és szándék megelőzi a cselekedetet, úgy itt ezen lelki állapotot kifejező képzőnek meg kell előznie a cselekedetet kifejező igét. Így valahányszor a fogalom tartalma bővül, ezen bővülés a hanganyag megfelelő bővülése által jut kifejezésre, valahányszor erősödik, a hanganyag azon részének erősödése által jut az kifejezésre, mely a tő legerősebb alkotórésze, tudniillik a középső tőhang megkettőztetése által. Így a tő valamennyi hangmódosulását a fogalom módosulásának szolgálatába állítják és így hozzák összefüggésbe a homonym- és a synonym-szók

¹⁾ *Al-Muzhír* I. köt. 8. lapon.

²⁾ *Al-Muzhír* stb. I. köt. 26. lap.

³⁾ *Mythology among the Hebrews and its historical development.* 339. lap, német kiadás 43. lap.

phoneticus különbségét azon értelmi árnyalattal, melyet kifejeznek, stb.¹⁾

Ezen alapkérdéssel összefügg a nyelvek sokféleségének kérdése. Ennek megmagyarázására az arab nyelvtudományban különféle nézeteket találunk. Némelyek — különösen *Abû 'Alî al-Fârîsi*, *Ibn Ginnî* tanítójának, véleménye — szerint Alláh az embernek valamennyi lény neveit valamennyi nyelven nyilvánította: arabul, perzsául, syrül, héberül, görögül stb. Az első ember és gyermekei mindezen nyelven beszéltek. Később elszéledtek és mindegyik országba, melybe elszóródtak, egy-egy nyelvet vittek magukkal, mely a többit kiszorította a helyéből.²⁾ — Egy másik véleményt képvisel *al-Zarkashî*. Szerinte Alláh az embert eleintén csak egy nyelvre tanította. A többi nyelvekre Noë ivadékait csak a vízözön után tanította. Az arab nyelv pedig, melyet az első emberek beszéltek, a déli arab nyelvjárás volt, *Himjar és Kahtân nyelve*; a *hureishi* arab nyelvet legelőször az éjszaki arab nemzet ősatyja Ismaél használta, és erre nézve ismét vitás kérdés, vajon *دعسع* vagy *قوسع* jutott-e ezen nyelvjárás ismeretéhez.³⁾ — Még egy harmadik véleményt is kell említenem, *'Abd al-Malik Ibn Habib* véleményét. Szerinte Ádám nyelve eleinte az arab nyelv volt, később ezen nyelv elferdítettett és *syr* nyelvvé változott, mely nem egyéb az arab nyelv elfajulásánál.⁴⁾ Ezen a nyelven beszéltek Noë bárkájának lakói, kivéve egy embert, kinek neve *Gurhum* volt. Ez az ember őrizte az arab nyelv ismeretét. A vízözön után *Gurhum* nőül vette *Iremnek*, *Shém* fiának leányát és ivadékai által lett az arab nyelv egy nagy nép nyelvévé.⁵⁾ A *syr* nyelv pedig *Shém* egy másik fiának, *Arpachshad*-nak ivadékai között maradt meg és déli Arábiában is meghono-

¹⁾ *Al-Muzhir* stb. 27. lap.

²⁾ *Al-Râzi Mafâtih al-ğejb* I. köt. 392. lap.

³⁾ *Al-Muzhir* I. köt. 15. lap.

⁴⁾ A zsidó nyelvészek is a héberrel rokon sémi nyelveket a héber nyelv elfajulásainak tekintik. Az ezen nézetre vonatkozó adatokat l. munkámban *«Studien über Tanchûm Jerûschalmî»* (Lipese 1870) 19—22. lap.

⁵⁾ A *Gurhumra* és ivadékaira vonatkozó tradíciók kritikáját l. Dozy holland tudós könyvében: *De Israëlieten te Mekka* (Haarlem 1864) 146. lap és kk.

sodott, egészen *Jashgub b. Kahtán* idejéig, midőn *Isma'il* ivadékai Dél-Arábiába érkeztek és a syr nyelv helyében az arab nyelvet ott is meghonosították. — Ezeken kívül vannak egyéb vélemények és tradíciók is e tárgyban, melyek azonban mindannyian ezen három nézet egyikének árnyalatát képezik.¹⁾

Mig az eddigi adatok leginkább a sémi nyelvekre vonatkoznak, az arab irodalomban akadunk olyan adatokra is, melyek a világ összes nyelveinek számát határozzák meg. *Al-Bajaví* a korán egyik régiebb magyarázója, kinek *tefsir*-je még nincsen kiadva, az LV. *Surá*-hoz írt kommentárban felhoz egy tradíciót, mely szerint *Ádám* nem kevesebbet mint 700,000 nyelvet ismert volna.²⁾ Mások megelégednek azzal, hogy nemünk alapítóját 1000 nyelv ismeretével ruházzák fel.³⁾ Ezen kalandos, és csak elszigetelten előforduló adatok mellett, túlnyomóan a 70—80-ra korlátolja a muhammedán tradíció a nyelvek számát. Úgy gondolom, hogy ezen számadat is a zsidó felfogás befolyása által támadt, mely az összes népeket és nyelveket a *törzslajstrom* (Genes. X.) nyomán 70-re határozza.⁴⁾ *Ibn Kutejbá* a nyelveket osztályozván, szól 19 sémi, 17 chámi és 36 japheti, összesen 72 nyelvről.⁵⁾ *Al-Kazviní* kosmographiájában, mely most *Ethé* által német fordításban a nagy közönségnek is hozzáférhetővé van téve, felemlítettik egy *Gebel al-'Arg* nevű hegylánczolat, melynek egyik vége Mekka és Medina között van, másik vége pedig a Libanon; ezen hegylánczolat mentében képviselve van a világ *hetven nyelve*, úgy hogy a lakosok csak tolmács közvetítése által érthetik meg egymást.⁶⁾ De szó van 80 nyelvről is. Mosultól éjszakra a *Gebel al-Gúdi*- (Ararat-)

¹⁾ Az összes erre vonatkozó véleményeket l. *Jákút* III. köt. 635. lap, *al-Muzhir* I. köt. 17. lapján.

²⁾ A lipcei egyetemi könyvtár arab kézírata *Cod. Refá'ijá* nr. 46. fol. 347. verso.

³⁾ *Al-Karamáni Achbár al-duval va-átár al-uval* (*Bûlâki* kiadvány) I. köt. 32. lap.

⁴⁾ *Shiblîm lâshôn*. L. cikkemet a Z. D. M. G. XXVI. köt. (1872) 708. lapján.

⁵⁾ *Ibn Kutejbá's Handbuch der Geschichte* ed. Wüstenfeld (*Kitâb al-ma'ârif*) Göttingen 1850. elején.

⁶⁾ *El-Cazvinis Kosmographie*. I. Theil (*Kitâb 'agâ'ib al-machlûkât*) ed. Wüstenfeld (Göttingen 1849) 196. lap.

hegy mellett említették egy *Tamanîn* (Nyolczvan) nevű helység, ¹⁾ melyről az a monda jár, hogy legelső lakója volt Noë, miután a vízözön megszűntével a bárkát elhagyta *nyolczvan* társával együtt, a mely körülménynek köszöni ezen helység nevét. ²⁾ Egy másik relatió ezen traditionalis adatot még megtoldja a következő mesével: A nyolczvan ember letelepedése után egy reggel azon ébredtek, hogy nyelvük megzavarodott és 80 nyelven beszéltek, melyek között egyik volt az arab nyelv is. ³⁾ Innen van a példa-beszéd: *Jaum-al-názilina bunijat sük Tamánina*. «Midőn a bárkabeliak letelepedtek építették «Nyolczvan városát», azaz: régi időben történt. ⁴⁾

A philosophiai tanulmányok hatása a nyelvtudományra azonban nem volt korlátolva az oly általános kérdések tárgyalására, minő az arab nyelv *φύσει* vagy *θέσει*: való keletkezése, mely tárgyalás a grammatikát és felfogását nem érintette, hanem kivüle állott és csak mintegy bösesészeti bevezetésül szolgált hozzá. Vannak irodalmi adataink arra nézve is, hogy a philosophiai módszer beleelegyedett a sajátképeni grammatika kérdéseibe is és néha polemice lépett fel azon elméletek ellen, a melyeket az empiricus alapokon nyugvó nyelvtan felállított. A III. század közepéből p. o. említették egy munka ezen cím alatt: *Kitáb ikāmat al-lisān*

¹⁾ Van egy *Sittin* (= Hatvan) nevű helység is *Jákút* III. köts. 39. lap. Ugyszintén van egy *Harminczas* város is. A régi *Memphi*. arab nevét *Manf*-ot magyarázzák az arab írók ezen értelemben A vízözön után tudniillik Noë ivadékai közül ott *harminczan* telepedtek le és a várost *Máfâ* vagy mások szerint *Náfî*-nak nevezték, a mi az ország nyelvén *harminczat* jelent; ebből a szóból később *Manf* lett. (Az *n* nélküli alak a héber מנף és מנף elnevezés által igazolható.) Ezen rossz magyarázatnak, melyet *Al-Makrizi* (*Chitāt Mišr* ed. *Bûlâk* I. köt. 19. lap) és *Jákút* (IV. köt. 668. l.) nyomán idézek, annyi alapja van, hogy a koptban a harmincz számnévre csakugyan e szók léteznek: *maab*, *mab* nön. *maabe* (a thébai dialektusban), *map* (a memphisi dialektusban.)

²⁾ *Jákút* I. köt. 934. lap. *Ibn al-Atir Târich al-Kâmil* (ed. *Bûlâk*) I. köt. 29. lap.

³⁾ *Al-Azrakî. Die Chroniken der Stadt Mekka* ed. Wüstenfeld I. köt. (Leipzig 1858) 20. lap.

⁴⁾ *Al-Mejdânî Mağma' al-amtâl* (*Bûlâkî* nyomtatvány) II. k. 311. lap.

'*ala al-manṭik*. «A nyelv alapítása a logikára», szerzője: '*Abdallāh b. Abi Muḥammed*, a jezidita felekezet egyik híve; ¹⁾ talán nem tévedünk, ha ezen könyvezím mögött — mert címén kívül nem tudunk róla semmit — a nyelvtan philosophiai tárgyalását sejtjük. *Al-Ferrā*-ról, a *kūfāi* grammatikus iskola egyik leghíresebb tagjáról (megh. 207. A. H.) mondatik: «hogy munkáiban philosophált, azaz hogy szavaiban a philosophusok beszédeit követte». ²⁾ — Későbbi időben *Ibn Shirshir*-ről, egy Anbárból származó és Bagdádban tartózkodó híres grammatikus és metrikusról azt mondja életrajzának írója «hogy számos tudományba mélyedt, köztük a logikába is; a dialektika tudományának erejével a grammatikusok számos gyengéjét czáfolta meg» ³⁾, úgyszintén *Fachr al-Din al-Rāzi* híres bölcész és theologusról is mondatik, hogy «jó czáfolatokat írt a grammatikusok ellen». ⁴⁾

Mindezek, fájdalom, csak könyvészeti adatok, mert az illető munkák maguk nem maradtak reánk. De azokból is, a miket itt pusztá könyvezímek nyomán felhoztam, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy már az iszlám III. századától kezdve a száraz empiricus grammatika ellen megindult a philosophusok reactiója. Hogy ezen reactionnak igen kevés eredménye volt az irodalomban, azt mutatja egyrészt az illető munkák nyomtalan elenyészése, másrészt azon körülmény, hogy az uralkodó grammatikai irányban vajmi csekély hatását vehetjük észre. Legfeljebb körmönfont szörszállhasogatásokra használta az arab grammatika az aristotelesi logikára épülő elméleteket.

Csak *Fachr al-Din al-Rāzi* tevékenységéről a nyelvbölcselet terén és reactiójáról a pusztán tapasztalati grammatika ellen maradt reánk több, mint a fentemlített bibliographiai adat. Ugyanis a VI. muhammedán század ezen bámulatos tudományosági theologusa és bölcésze nagy korán-kommentárában, melynek címe «a titok kulcsai» (*mafiṭih al-jejb*), mely nyolcz vastag

¹⁾ *Ibn al-Nedim Fihrist al'ulūm* ed. Flügel-Rödiger (Lipsee 1871) I. köt. 51. lap. 9.

²⁾ U. o. 66. lap. 27.

³⁾ *Ibn Chalikān Vitae illustrium virorum* IV. köt. 40. lap., nr. 325.

⁴⁾ U. o. VI. köt. 133. lap. nr. 611.

quartkötetben jelent meg *Bülák*-ban ¹⁾, az első *sūra* magyarázata alkalmával, egy terjedelmes grammatikai excursust ²⁾ ír, melyet bevezetésnek tekinthetünk az arab nyelvtenba. Ezen excursusból, mely a nyelvtudomány és az arab grammatika általános kérdéseivel foglalkozik, következtetést vonhatunk azon irányra, melyben ő és mindazok, kikről a fönntebbi könyvészeti adatok mint nyelvbölesészekről szólnak, a grammatikai kérdések tárgyalásához fogtak. Fejtegetéseit az etymologia megmagyarázása után egy általános psychologiai tanulmányon kezdi, melyben a szókról és a jelentés összefüggéséről a szókkal terjedelmesen értekezik. Ezen tanulmány megérdemelné, hogy egész terjedelmében közöltessék, annál is inkább, mert ezen munkájával eddig nem igen foglalkozott az arab irodalomtudomány. Ez alkalommal kóstolólul csak egy paragraphusát közlöm, mely körülbelül megismertetheti a szerző módszerét és észjárását. «XXXV. kérdés: «A szók annak jelei-e, a mi a lélekben van vagy pedig a tárgyak lényegének jelei-e? A szók a lélekben levőnek jelei; azért definiálják a grammatikusok: a szók jelentésre (*ma'na* szószerint: az a mit valaki akar) mutatnak. Az pedig, a mit valaki gondol és akar, az a lélekben van, nem a kültárgyakban. Ezt így lehetne bebizonyítani. Ha távolról egy testet látunk, melyet kőnek tartunk, úgy ezen távollevő tárgyat *kő*-nek nevezzük. Ha közelebb jövünk és észreveszszük, hogy mozog, azt gondoljuk, hogy állat és állatnak is mondjuk. Még közelebb jöven hozzá, meggyőződünk arról, hogy ember, és embernek nevezzük. Mindhárom esetben nevet adtunk a tárgynak, a miből az világlik ki, hogy a *név* nem a kültárgy lényegének, hanem annak a jele, a mi a lélekben van. Egy másik bizonyítás. Némely ember a világot, teremtettnak mondja, mások öröktől valónak mondják. Mindkét attributum egy tárgyra vonatkozik és ha a név csakugyan a kültárgy jele volna, ebből az következne, hogy ugyanegy tárgy két ellentétes nevezettel bírhat. Nincs pedig ellenmondás, ha azt mondjuk, hogy a név csak annak jele, hogy mi él a külső tárgyakat illetőleg az ember lelkében.» ³⁾ A tulajdonképeni általános nyelvtenban kiindulási pontja *Aricenna* érte-

¹⁾ Lásd ezen munkáról *Jelentésemet* 11. lap.

²⁾ *Ma'fâtih al-ğejb* I. köt. 10—46. lapjain.

³⁾ U. o. 18. lap.

kezése a *hang-ról* (*šaut*), melyről terjedelmesen szól. Már ezen mozzanat lényeges haladás. Míg a tapasztalati arab nyelvtan csak betűt ismer, addig ő előtte tisztán áll a betű és hang különbsége, melyről terjedelmesen értekezik. — Bőven szól azon kérdésről, valjon a hang-e a nyelv primitív eleme vagy a szó. — A miben reactiója és ellenzéki állása a szokásos formalis nyelvtan iránt nyilvánul, az különösen a grammatikai terminusok definitiója; p. o. a három beszédrésze stb. Míg a grammatikusok mindig csak a grammatikai alakot, a hanganyagot vagy még inkább az írott alakot veszik kiinduló pontul, addig ő azon logikai kategóriákból indul ki, melyeknek jelenségei a szók. Ily szempontból folytonos oppositíóba kerül *Sibaveihî*-val, *al-Zamachshari*-val és a többi grammatikussal. Hogy egy példát idézzek: Az *iráb* (a szók végén a névszók eseteit és az igék módjait jelölő utóhangzók)-ról a következőt mondja: «*Iráb* alatt nem a szók végén megjelenő magánhangzókat kell érteni, mert véghangzó előfordul ott is, hol nincs eset- vagy módjelölés, hanem *iráb* alatt értjük a szók fogalmi dispositióját (*istiḥkâ kuhâ*) arra, hogy ily ragok hozzájáruljanak. Ezen dispositiója értelmi (*voḡuẓuv ma'kûlâ*) valami, nem érzéki valami (*maḥsûsâ*)» ¹⁾ Míg tehát az *iráb* a formalis grammatikában *jel*, addig a philosophiai grammatikus számára: *kategoria*. — Ezen nyelvphilosophiai módszer azonban nem áll mindig a tiszta gondolkodás színvonalán, hanem néha kicsinyes okoskodásban véli hivatását betölteni. Például akarom *al-Râzi*-ből azon fejezetet idézni, melyben okát keresi annak, hogy miért a subjectiv eset ragja *u*, az objectiv eseté *a* és a birtokosé *i*? Háromféle okot hoz fel ő erre nézve. *Először*, úgymond, a subjectiv eset alkalmával egy személy jó tekintetbe, az objectiv esetnél több, a cselekvő és a cselekvés tárgyai vagy állapotai (melyeket az arab nyelvben szintén accusativusban használnak). Minthogy több személy vagy tárgy jó tekintetbe, azért a legkönnyebb vocalist kell használni, t. i. az *a*-t, ellenben hol csak egy a személy, a legnehezebb vocalist kell használni, t. i. *u*-t, hogy az egyensúly ne zavartassék meg (*al-ittidâl*). *Másodszor*: A lények fokai háromfélék: Afficiáló, mely nem afficiáltatik (subjectum), ez a legerősebb; olyan, mely afficiáltatik, de nem afficiál (objectum), ez a leggyöngébb. Kette-

¹⁾ U. o. 36. lap.

jük között középhelyet foglal a birtokos, melyről mindkettőt lehet állítani relativ értelemben. Ezen fokok szerint osztatnak el a magánhangzók: a legnehezebb magánhangzót (*u*) ezért használjuk a neki megfelelő legerősebb foknál, a legkönnyebbet (*a*) a leggyöngébb foknál; a középszerűt (*i*) a középső foknál. *Harmadszor*: Cselekvőt képzelhetünk tárgy nélkül; de a cselekvés tárgyát el nem képzelhetni a nélkül, hogy ott legyen az, a ki cselekszi azt. A lélek ereje tehát a cselekvőben nyilvánul, míg a cselekvés tárgyának ejtése alkalmával már nincsen meg a léleknek előbbi ereje. Azért használjuk amannál a legnehezebb, emennél a legkönnyebb magánhangzót.» ¹⁾

2. Az arab nyelvtudomány módszere és a *fiłh*-tudomány.

Az iszlám tudományai között, melyeknek méltósága azon összefüggés szerint szokott megbecsültetni, melyben azok a valáshoz állanak, igen előkelő helyet foglal el azon tudományág, melyet «*al-fiłh*»-nek neveznek. Szó szerint fordítva ez a szó annyit jelent, mint *belátás*, aztán *tudomány* ²⁾ egyáltalában, később azon tudomány elnevezésére használtatik, mely a mi *jus canonicum*-unknak felel meg, és minthogy a muhammedán világban, vallásos és világi jog együvé esnek, a jogtudományt jelöli egyáltalában. ³⁾

A *fiłh*-tudományának külön tárgyalási módja van: a *dialektikai*. Szoros összefüggésben áll a traditio tudományával (*‘ilm al-ħadit*), mely a *fiłh* anyagát szolgáltatja és előkészítőül feltételezi az úgynevezett *gyökerek tudományát* (*‘ilm al-uṣūl*), mely azon kiinduló-pontokat adja elő, melyeknek a *fiłh* anyaga mintegy ágazatait (*furū‘*) képezi. — Mindezen tudományoknak és tudományágaknak szorosan meghatározott methodicus elvei vannak, olyanok, melyek által ezen tudományok tár-

¹⁾ U. o. 41—42. lap.

²⁾ A *fiłh* gyök rokon egy oly sémi gyöksorral, mely annyit jelent, hogy *nyitott* szemmel lenni, látni, aztán: tudni. *Fakih*-nak nevezik még ma is az iskolamestert. Az iszlám előtti arab tudósokról mondatik: *fakih al-‘arab fi-l-gáhiliyyá* (*Damiri Ĥaját al-ħajvân* I. köt. 215. lap. 14.)

³⁾ A *fiłh* szóról lásd: Kasembeg cikkét *Journal asiatique* 1850. I. köt. 162. lap.

gyalása lényegesen különbözik egyéb, p. o. az exact és bölcsészeti tudományok tárgyalási módszerétől. A muhammedán világ valóságos tudománynak csakis a traditio — gyökerek — és jogtudományok elválaszthatlan összeségét tekinti. Ha azt mondja, hogy valaki *tudós* (*‘alim*), akkor ezen tudomány-összességben való jártasságára gondol. Azokat, kik ily jártasságról ismeretesek, nevezik *tudósoknak* (*al-‘ulamá*). Ugyanezen felfogást mutatja fel a hasonló alapokból kiinduló zsidó észjárás is.

Ha tehát valamely ismeretágit a valódi tudomány színvonálára akar emelni a muhammedán tudós: úgy a traditio és jogtudomány methodusát kelle reá alkalmazni.

Ez meg is történt és pedig tudatosan történt meg. A kezdeményezés e tekintetben *Abû-l-Barakât al-Anbâri*-é, ki már a XII. században (számításunk szerint) ¹⁾ belátta annak szükségét, hogy nyelvtudományi kérdésekre a *filh* módszerét kelljen alkalmazni, azért, hogy ezen ismeretágnak a muhammedán tudományok sorában a maguk helye biztosíttassék, és ha azt a jogtudósok tanulmányai körébe szorosan be akarja illeszteni. Erről való öntudatának nyílt kifejezést ad azon könyvének bevezetésében, melyet a grammatikai iskolák eltérő véleményeiről írt, és melyről a megelőző fejezetben szólottam. «Számos általános műveltséggel foglalkozó *faḫih* és *filh*-hel foglalkozó művelt ember, kik a *Nizāmijja* iskolában arab nyelvtudományi előadásaimat hallgatják, azt kívánták tőlem, hogy szerkeszszek össze számukra egy kellemes könyvet, melyben a *basrâ*-i és *kûfâ*-i iskolák eltérései oly módon volnának előadva, mint az *Abû Hanîfâ* és *Al-Shâf‘î* nézet különbségei szoktak egymás mellett előadatni, hogy legyen e téren az első könyv, mely ily módszerrel nyelvtudományi kérdéseket tárgyal, mert ez oly rendszer, mely szerint az elődök ezen tudományt nem rendezték, stb. stb.» ²⁾ És hogy a nyelvtudomány kérdéseiben való nézeteltérések ily szempont alatti felfogása a közhangulatnak megfelelt, az onnan is kitűnik, hogy ép

¹⁾ Megh. 577. H. = 1181. Kr. u. Életrajzi adatokat róla l. *Zeitschr. d. deutschen morgenl. Gesellschaft* XXVIII. köt. (1874) p. 332.

²⁾ Lásd: *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern*. II. füz. 40. lap.

úgy, mint a *fiġh*-ban a *gemā'ā* (consensus) alatt oly nézetet értenek, melyre nézve valamennyi *imām* egyetért,¹⁾ úgy a *gemā'ā*-t belevitték a nyelvtudományba is, értvén alatta oly felfogást, melyre nézve a *basrā*-i és a *kūfā*-i iskola egy értelmén van.²⁾

Ibn al-Anbārī kezdeményezése azonban csak korlátozott térben mozgott; mert ő a *fiġh*-tudomány módszerét csakis az iskolák vitapontjainak előadásában alkalmazta, azonkívül pedig az *uṣūl* módszerét törekedett egynehány grammatikai főkérdésre átvinni.³⁾ Az összes nyelvtudomány tárgyalásának módszerére legelőször alkalmazta ezen gondolatot egy XV. századbeli tudós: *Gelāl al-Dīn al-Sujūtī* (megh. 911. H. = 1505. Kr. u.), egy férfiú, kinek neve a muhammedán tudományos irodalom legdicsebb nevei közé tartozik, és melynek birtokosát irodalmi termékenységre nézve alig multa valaki felül az arab irodalomban, mely különben nem igen szűkölködik a polygraphikus írókban. Egyik főérdeme ezen jelentékeny írónak épen az, mely itt tekintetbe jő. Az arab nyelvtudomány egész terét anyagilag és irodalomtörténetileg, különösen pedig azon előzetes elméleti kérdéseket, melyek a priori tartoznak a nyelvtudományhoz, ő foglalta legelőször össze egy nagy munkában, melyet ha röviden akarunk jellemezni: az arab nyelvtudomány encyklopaediájának nevezhetünk. Ez általa összefoglalt disciplinát ő a traditio és jogtudomány módszerére építette. A nyelvtan szerinte úgy viszonylik a szótártanhoz, mint a jogtan a traditiotanhoz. Amazok — traditio és lexicologia — nyújtják az anyagot, mely emezekben — *fiġh* és grammatika — alkalmazásba jő. *Al-Sujūtī* szerint ennél fogva ezen két nyelvtudományi ág tárgyalásának módszere azonos legyen a vallástudomány ama két ága tárgyalásának módszeréhez. Különösen azonban a traditio és lexicographia ezen hasonlóságát fejti ki bővebben. «A traditio tudománya és a lexicologia», úgymond, «testvérek, mint két folyam, mely egy völgyből ered.» Mindkettejükben fődolog az *isnād*: a traditio lánczolatának kifogástalansága. És ezen kifogástalanság vagy kifogásolhatóság fokai szerint a nyelvkincs egyes

¹⁾ Lásd *A spanyolországi arabok helye* stb. 19. l.

²⁾ P. o. *Jakūt* I. köt. 317. lap. 5. *raġ'al gemā'ā* ellentétes ezzel: *raġ'al-kufijjina faġat*.

³⁾ Ily muakájában: *Luma' al-adillati fi uṣūl al-naġu*, melyet utódja *al-Sujūtī* idéz p. o. *Muzhir* I. köt. 56. lapon.

részeire vonatkozó adatokat épúgy osztályozza, mint az egyes hagyományos mondatok a tradíció tudományában bírálatilag osztályoztatnak. Ezen analogiának, bármily furesának is mutatkozzék a mi nyelvtudományi ízlésünk ítélőszéke előtt, a kivitelben semmi nehézség nem gördült útjába. Épen úgy, mint p. o. a tradíció-tudománya szól *tavátur*-ról egyrésről és *ahád*-ról másrészt, azaz oly tradíciókról, melyek hiteles és nemzedékeken át megszakadás nélkül Muhammedig visszanyúló tekintélyek neveinek lánczolatához van fűzve, és olyanokról, melyeknél a lánczolat ezen folytonossága nem mutatható ki, úgy a nyelvtudomány ezen módszere is szól oly szavakról és jelentésekről, melyek hiteles tekintélyek által egészen azon időig mutattatnak ki, melyben a romlatlan arab nyelvérzékkal bíró régi költő oly értelemben használta az illető szót — és másrésről oly lexicalis tradícióról, mely ezen folytonossággal nem bír. Ezen két mozzanathoz azután elméletek fűződnek, melyek szakasztott másai azon elméleteknek, melyek a tradíció-tudomány hasonló kérdéseivel állanak kapcsolatban, p. o. valjon erről vagy arról a lexicalis tradícióról lehet-e mondani, hogy absolut tudást eredményez (*ilm kâfi*) vagy csak vélekedésre (*ẓann*) ad jogot stb. E tekintetben *Ibn al-Anbârî* már meglehetősen előmunkálatot szolgáltatott *al-Sujûtî*-nak ¹⁾, kinek fő érdeme, hogy az e téren történt munkálkodást kiegészítette, a kútforrások adatait egybehordta és rendszerré kerekítette ki. ²⁾ Azon törekvést, hogy a vallástudományok módszere annál mélyebb gyökeret verjen a nyelvtudomány tárgyalásában, *al-Sujûtî* a tudomány tárgyalása módjával összefüggő egynehány külső mozzanat által is elő akarta segíteni. Többször hangsúlyozza azt, hogy valamint a tradíció tudományában, úgy a nyelvtudományban is a legfelsőbb tökélynek tekintessék a *háfiz* foka, azaz oly nyelvtudósé, ki a nyelvkinesre vonatkozó összes adatokat, a reájuk vonatkozó összes bizonyítékokkal együtt emlékezetében bírja. Továbbá nagy súlyt fektetett arra, hogy valamint a tradíció-tudományban, úgy a nyelvtudományban is felélesztessék azon

¹⁾ Lásd: *Al-Muzhir*. I. köt. 30—52. lap. II. köt. 162. lap és ezen munka számos helyén.

²⁾ Lásd értekezésemet: *Zur Charakteristik Galâl al-Din al-Sujûtî's u. seiner literarischen Thätigkeiten*. (Bécs 1871) 14. l. és kk.

előadási mód, melyet a muhammedán didaktika : *imlâ*-nak, azaz : dictatum-nak nevez. Az t. i., a ki a traditio összes anyagát bírja, maga köré szokott gyűjteni tanítványokat, kik előadásait papírra vetették. Ily jegyzetek rendszeren a következő bevezetéssel szoktak ellátva lenni : «Collegium, melyet dictált a mi sheichünk N. N. az N.-féle főiskolában x. y. napon.» Ezen dictatumok a tudomány nehezebb és homályosabb pontjaira szoktak vonatkozni, melyeknek megoldását a tanár a traditio láncolatának teljes felemlítése mellett szokta hallgatóinak nyújtani. Az ily *amâlî*-s füzetek később egybe szoktak gyűjtetni és mint olyanok könyv alakjában terjesztetni. A nyelvtudományra nézve régibb időben ugyanazon tanítási eljárás volt divatban, de *al-Sujûtî* korában már évszázadok óta el volt hanyagolva. A legutolsó, kiről ezen tanmód alkalmazását említi, *Abû-l-Kâsim al-Zugâggi*, ki 339. H. halt meg, tehát hat századdal *al-Sujûtî* előtt. Ez utóbbi ezen módszerben nem közönyös mozzanatot látott azon összefüggés fenntartására nézve, melyet ő a *hadîth* és *'ilm al-lugâ* (traditio és nyelvtudomány) között létesíteni törekedett. Azért, mint dicsekvőleg mondja el magáról, 872-ben a nyelvtudományi *imlâ*-t ismét felélesztetni kívánta, de siker nélkül, mint maga bevallja.¹⁾

Ezen sikertelenség igen könnyen érthető meg. Az *imlâ*-nak csak akkor volt értelme, midőn a lexicologia adatai még traditio dolga voltak. *Al-Sujûtî* korában, mint utolsó fejezetünk mutatni fogja, a lexicologia, mint irodalomág elérte volt már tetőpontját. Az irodalom mindenben megszünteti a traditio kizárólagos hatalmát. Irodalmi időben a traditio nem szerepel a tudás forrásai között.

V.

Az etymologia az arab nyelvtudományban.

Az arab nyelvtudósok azt, a mit mi etymológiának nevezünk *ishtihâk*-nak híjják. E szó a *shakka* gyökérből származik, mely

¹⁾ Zur Charakteristik stb. 16. lap.

annyit jelent: *hasítani*¹⁾; etymologia tehát az arab nyelvtudományban annyi, mint valamely származott forma *széthasítása* és az elemi gyökér kihámozása az azt környező képzők hüvelyéből. Ezen műszót átvették a héber nyelvtudósok is, kik műszavaikat egyáltalán az arab nyelvtudományból kölcsönözték; az *ishtikák*-ot *נִתְּקָה* szintén széthasítás —, szétvágásnak fordították. Látni való ezen műszóból is az arab etymologia pusztá formai törekvése. A feladat, melyet maga elé tűz, nem annyiból áll, hogy az elnevezés összefüggését a megnevezett tárgy fogalmával kutassa, hanem hogy a név formájának legegyszerűbb elemét derítse fel; nem a fogalmi *ετυμον*-t, hanem a formai gyökeret keresi.

Nevezetes dolog az, hogy míg az etymologia ezen legsőbb foka, a formai deriváció, minden nyelv terén a tudományos kutatás dolga volt, mely csak akkor indult meg, midőn valamely nyelv tudományos vizsgálódás és elméleti tanulmány tárgyává tétetett, addig az etymologia magasabb fokának kezdetei nem a tudományos mozgalomban, hanem a nép hajlamaiban gyökeredzenek. Azon kérdéssel, hogy mily összefüggés van a név között és azon tárgy lényege között, melyet a név jelöl, legelőször nem a tudomány foglalkozik, hanem sokkal a tudomány előtt a nép tudata minden rendszer nélkül és egészen önkénytelenül bibelődik vele. Az etymologizálás mindenütt megelőzi a nyelvtudomány fejlődését. Mivelhogy sémi dolgokkal foglalkozik ezen értekezés, legyen elég reámutatnunk a héber etymologia példájára. — Az Ó-Testamentomban lépten-nyomon találkozunk etymologiai kísérletekkel, nemcsak tulajdonnevekre nézve, mely pontban szerfölötti gazdagságot mutat fel ezen irodalomkör, hanem tárgynevekre nézve is. A Talmud folytatja az Ó-Testamentom ezen etymologizáló törekvését, és hol volt még ekkor a héber nyelv elméleti bonczolása? Hasonlót tapasztalunk, ha arab térre megyünk át. Nincsen oly régi arab irodalmunk, mint a héber. De azt mégis látjuk, hogy a nyelvtudomány törekvéseitől jó távol álló köznép, mily élénken fürkészi nyelvyanyagának fogalmi összefüggését a tárgyak lényegével. Miért neveztetik ez vagy amaz így meg

¹⁾ Használatban van az etymologia elnevezésére ez a szó is *ḥata'a* = vágni.

amúgy? Az arabok között egy igen érdekes néposztály volt régibb időben, az úgynevezett *kāss*-ok (útczai prédikátorok) osztálya. Ezen emberek, kiket az uralkodó theologusok kasztja nem igen szeretett, a mesemondók (*maddāh*)-nak, egy a vallásos élethez közelebb álló fokát képezték¹⁾, a mennyiben vallásos dolgokról, bibliai személyekről regéltek. Nagy részük van azon mesék költésében és terjedésében, melyek a muhammedánok között ugyanazon helyet foglalják el, melyet a zsidók irodalmában az *Agádá* foglal el. Azokból, a miket ezen *kāss*-ok a népnek regéltek, joggal következtethetünk a nép ízlésére és hajlamaira, mert ők csakis olyannal léptek hallgatók elé, a miről tudták, hogy ízlésüknek megfelel és tetszésüket megnyeri. Van reá igen érdekes adat, hogy ezen útczai prédikátorok etymologizással mulattatták a hallgató népet. '*Abd al-A'la*, egyike ezen *kāss*-oknak, a nép előtt az '*usfür* (veréb) szó okát produkálja; onnan van ez a név, úgymond, mert a veréb '*asa wafarra*, helytelenkedik és megszökik; a főtt ételt pedig azért híjják *tafshil*-nak, mert *tafa va-shála*, a vízben úszkál és emelkedik.²⁾

A nép ezen etymologizáló hajlama onnan is kitűnik, hogy vannak ily szómagyarázó közmondások is³⁾, már pedig a közmondás a nép gondolkodásának leghívebb lenyomata. Rendesen vajmi rosz etymológiák szoktak lenni a nép szöfejtési hajlamának ezen termékei és még akkor sem tapasztalhatjuk javulásukat, midőn a tudós körök belevonják az etymológiát fejtegetéseik birodalmába. Bővebben szólottam az arab tudósok etymologiai kísérleteinek kezdeteiről a *«Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern»* 1. füzetében (1871). Oly etymologiai fejtegetéseken, minők a következők: *dahab* arany, *fidḍā* ezüst, ebből *dahaba* = távozni, *faḍḍa* VII. = szétszóródni, mert arany, ezüst és pénz egyáltalán hamar elfogy és szétszóródik; vagy *miḥrāb* az imádság helye, ebből *ḥarb* = háború, mert ha az ember imádkozik az ördöggel ví harezot; vagy '*ālam* világ, ebből '*alāmat* = jel, mert a világ jele az Isten hatalmának; vagy *Jehûd*, a zsidók ebből

¹⁾ Lásd értekezésemet: *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* XXVIII. kötet (1874) 320. lapon.

²⁾ *Jākūt* I. köt. 293. lapon.

³⁾ *Al-Mejdāni*. *Példabeszédek gyűjteménye* I. köt. 15. lap.

háda V. ide-oda mozogni, mert a zsidók imádkozás közben ide-oda mozognak ¹⁾; a pajtás azért neveztetik *nedim*-nek, mert ha együtt isznak, olyanokat beszélnek, a mit később megbánhatnának (*nadama*) ²⁾ stb. eff. csupa oly etymologiai kísérletek, melyek tudós körökben támadtak, akár az útczai prédikátoroknak köszönhetnék eredetüket. Látnivaló ezen példákból is, hogy a vallásos nézeteknek mily nagy befolyása volt a szófejtésre. Leginkább mutatja ezt a következő példa, melyből az látszik, hogy még a bibliai történetek is felhasználhattak etymologiai támasztó pontokként. A borju ugyanis azért neveztetik *'al-igl*-nak mert az izraelita nép elhamarkodva (*'agal* X) az arany borju imadására határozta el magát. ³⁾ Az ily etymológiák nem mindig egyéni ötletek, hanem bele szokták magukat élni az irodalomba, melyben közkelettel bírnak. Tapasztaltam ezt a *kalb* = szív szó etymológiájáról. Azt mondják ugyanis, hogy innen jó *kalaba* forgatni, az összefüggés abból áll, hogy az emberi szív hajlamai változók, ide-oda forgók. Ezen etymológiát még költőknél is találtam, kik arra verseikben vonatkoznak, és a két szó fogalmi összefüggésére még mindennapi imádkozásban is történik vonatkozás. ³⁾

Mindezen és ilyenforma etymologiai kísérletekben azonban, még ha tudományos körökben keletkeztek is, nincsen rendszeresség és nem mutatkozik még elméleti alapvetés. Mint már mondtam, csakis a népies etymologia fokán állanak, ha nyelvtudósok voltak is azok, kik koczkaztatták. Legelőször találkoztunk összefüggő etymologiai elmélettel *Abû-l-Fath 'Otmân Ibn*

¹⁾ *Beiträge* stb. I. füzet. 16., 25—27. lapokon. Felhoztam ott török népetymológiát is; *jer* föld, ebből *je-mek* enni, mert a föld felfalja az embereket, e szójátékkal *jer jer señi*, a föld meg-esz téged.

²⁾ *Al-Mustatraf fî kulli fenn mustatraf*. (*Bûlâki* nyomtatvány) II. köt. 149. l. *Al-Damîri* állattani szótára II. köt. 168. lap.

³⁾ Rövidség kedvéért csak a helyeket idézem: *Kitâb al-ajânî* I. köt. 96. l. 10. sor. VII. k. 34. l. 2. sor. XVII. k. 137. l. 22. sor. *Ibn Hishâm Commentar. in Carmen Bânat Su'âd appellatum*, ed. Ign. Guidi (Lipsiae 1871) 16. l. 8. s. *Poetical Works of Behâ ed Dîn Zohêir* ed. E. Palmer (Cambridge 1876) 6. l. 7. s. *Hammer-Purgstall* *Zeitwarte des Gebetes in Sieben Tageszeiten* (Bécs 1844) szöve. 10. l. 36. szám.

Ginnî nyelvtudósánál ¹⁾, ki a *higra* IV. századának közepe felé élt. Ő volt tudniillik azon etymologiai elmélet megalapítója, mely szerint kétféle szófejtés van: *nagy* és *kicsiny* (is *htikák akbar* és *ishtik. asgar*). *Kis etymologia* alatt érti a szófejtés legegyszerűbb formalis nemét, midőn t. i. valamely származott szót visszavezetünk a szó gyökerére, úgy hogy az igének, melyből a névszó lett, mult idejű egyes harmadik személyét vagy *maşdar*-ját (infinitivusát) nevezem meg. Ha azt mondom, hogy *maḍrib*, *ḍārib* stb. ebből jö *ḍaraba*, *ḍarb*, *kis etymológiával* foglalkozom. A *nagy etymologia* is a hanganyagból indul ki, de nincsen tekintettel a gyökér hangelemeinek sorrendjére, sőt azon föltevésből indul ki, hogy valamely gyökér mássalhangzó csoportjának összes lehető combinatiói egy alapjelentéssel bírnak, melynek különféle árnyalatait mutatják fel az egyes combinatiók. Míg a *kis etymológiában* a gyökeret *aşl* (*radix*)-nak nevezik, addig a *nagy etymológiában* a tekintetbe vett mássalhangzó csoport rendszeren *māddā*- (*materia*)-nak szokott neveztetni.

A nagy etymologia módszere és eljárása könnyebben lesz érthető, ha példával világítom meg. Elöttünk van p. o. ezen név *kalām* (كلام) = beszéd. Gyökere *klm* (كلم). Ennyit mond a *kis etymologia*. A nagy etymologia tovább megy és azt mondja, hogy mivel három mássalhangzó hatféle combinatióba léphet egymáshoz a *klm* *materia* is hatfelé ágazik el, és pedig: *klm*, *kml*, *lkm*, *lmk*, *mlk*, *mkl*. Minden származott szó, mely ezen hatféle gyökérből képeztetik, egy ugyanazon jelentésben egyezik meg, mely ezen hangmateria alapfogalmát képezi; ezen alapjelentés *Fachr al-Dîn al-R'zî* szerint az erő és hatalom fogalma; a mi bizony elég furesán van keresztülve. A beszéd, *kalām*, *erővel* nyomúl az értelembé, *kalm*-nak nevezik a sebet is és *kulām*-nak a durva földet. E szókban világos az erősség jelentése. A *kml* combinatióból jö *kemāl* = a tökéletesség, a tökéletes erősebb a hiányosnál; *lakama* ige e gyökérből *lkm* = törrel döfni valakit; itt megint erő kifejtés forog fenn; *mkl*-ből jö *makûl*, a mi kevés vízü kútát jelent, nagy erőt kell kifejteni annak, ki belőle vizet akar meríteni; *malaka* uralkodni, *mālik* uralkodó, király, e gyökérből *mlk* pedig világosan foglalja magában a hatalom fogalmát.

²⁾ *Al-Sujûtî Muzhir* I. köt. 164. lap.

Már ezen példából is megítélhető a nagy etymologia módja és eljárása.

A nagy etymológiát az arab irodalomban különösen két tudós művelte. Az egyik *Fachr al-Din al-Râzi* híres dogmatikus, kinek a nyelvbölcsészet körül szerzett érdemeiről már fentebb volt szó. Korán kommentárjának bevezetésében több *máddá*-nak adja a nagy etymologia szerint való fejtegetését; p. o. azon hathatféle hangcombinatiókéit, mely ezen gyökerekből képezhető: *klm*, *lqv*, (alapjelentés: behatni valamely dologba), 'abr (alapjelentése: átlépni, átmenni egyik helyről a másikra), mely fejtegetéseiben egyenesen *Ibn Ginnî*-re hivatkozik, ki — mint láttuk — a nagy etymologia megalapítója volt.¹⁾

Egy századdal *Fachr al-Din* után a nagy etymologia buzgó képviselőjeként látjuk működni *Şalâh al-Din b. Ajbek al-Şafadî*-t (megh. 764. H.), ki egyébként is szeretett furesa etymológiákban gyönyörködni. *Al-Şafadî* két biographikus könyvet írt; az egyiket híres félszemű emberekről, egy másikat híres vakokról; az első a lipsei, a másik a szentpétervári könyvtár kéziratai között található. Mielőtt e könyvek tulajdonképeni tárgyára térne át a szerző, szokása szerint több bevezetésben egypár mellékes tárgyról szól; többek között az *egyszeműséget* és a *vak-ságot* kifejező arab szók etymológiájáról. Ez alkalmakkal bőven alkalmazza a nagy etymologia eljárását. Az *ح* materia hat combinatióiról, névszerint: *ح*, *ع*, *ه*, *و*, *ز*, *س*, *ي* -ről és valamennyi származékaikról azt bizonyítja bőven, hogy mindnyájuk alapjelentése: *félni*, mit úgy a hogy ki is présel az illető szókból egy tágas és igen érdekes megjegyzéssel telt értekezésben, melynek egész szövegét a *Beiträge* I. füzetének 39—44. lapján az eredeti arab szövegben kiadtam, egyszersmind *Al-Şafadî* szerzőségét bizonyítván be. Hasonlókép a *vakok*-ról írt munkájának bevezetésében a *vak-ságot* kifejező gyökér *ع* hat combinatióiról, ugyanis *ع*, *ه*, *و*, *ز*, *س*, *ي*, azt mutatja ki, hogy minden származékaik alapjelentése az *elfödés*²⁾. Egy harmadik munkának, melyet a *szójátékról*³⁾ írt, bevezetésében is alkalmat

¹⁾ *Mafâtih al-ğejb* I. köt. 11. lap és kk.

²⁾ *Beiträge* etc. II. füzet 9. lapján.

³⁾ U. o. 10. lap.

ragad a nagy etymologia gyakorlására. A szójátékot (paranomasia) az arab retorikában így híjják: *al-ginás*, mely szó gyöke: *gns*. A bevezetésben ezen gyökér hanganyagának hatféle kombinációját megint egy kalap alá teszi és azt bizonyítja róluk, hogy minden származékaik alapjelentése: *több dolgot egymáshoz kapcsolni*.

Némely tudós az etymológiának még egy nemét különbözteti meg és azt, a mit nagy etymológiának nevezünk eddig, *kis etymológiának* (isht. *şajir*) nevezi, a kis etymológiát pedig *kisebb etymológiának* (isht. *aşgar*), míg *nagy etymologia* alatt a szófejtés azon módját érti, midőn nem is vesszük tekintetbe a származott szó vagy gyökér teljes hanganyagát, hanem csakis az első két gyökkémmassalhangzót; ha pl. *talama* és *talaba* közös etymonját keressük.¹⁾ Körülbelül ugyanazon eszme, mely újabb időben a «szerves gyökök (organische Wurzeln) elméleté»-t szülte a sémi nyelvtudományban, mely ugyan bír némi tudományos jogosultsággal, de a melynek túlhajtott alkalmazása egész ferdeségében mutatkozott *Fürst* szótárirodalmi munkásságában. Mindenesetre igen nevezetes tünemény, hogy ezen elméletet más arab nyelvtudósok is felállították. A nagy etymologia ugyanezen fajához sorolandó azon szófejtési eljárás, melylyel az arab tudományban gyakran találkozunk, midőn t. i. rokon ejtésű hangokból álló gyökök hasonlítottatnak egymással össze. Mindkét módnak példáival találkozunk *al-Bejdâvi* korán-kommentárjában. Szerinte p. o. a *naha*, *nahara*, *nahama* igék, mint mondja «testvérek» (*achavât*),²⁾ szintűgy testvérek e gyökök *nfk*, *nfd*. «Ha átvizsgálod», úgymond, «azon szavakat, melyek azon gyökérből származnak, melyeknek első és második hangeleme *nf*, azt fogod találni, hogy mindnyájuknak alapjelentése a távozás, elmenés.» Hasonlóképen nyilatkozik a *fl* csoportról. Bármily massalhangzó járuljon a csoporthoz, mint harmadik kiegészítő gyökerelem, alapjelentése mindig ez marad: szakítani, hasítani, megnyitni, p. o.

¹⁾ Lásd *al-Tartûsi* encyklopaediáját (Bécsi kézirat. Cod. N. F. nr. 2. fol. 5.) Mások az etymologia három faját így nevezik el: *a)* az első fokút *şajir*- (etymologia parva), *b)* a második fokút *kabir* (etym. magna), *c)* a harmadikat *akbar* (etym. major).

²⁾ *Commentarius in Coranum* ed. Fleischer I. k. 537. l. 15. s.

flk, fld, flj. ¹⁾ A rokonejtésü hangokból álló gyökök összehasonlítására idézem ezen példát: «*Dakka és dakka* testvérek, valamint *shakka és shakka*». ²⁾ Ugyanezen etymologiai iskolához tartozik *al-Mutarrizi*, ki *al-Ḥariri Makâmâ*-ihoz egy igen tudós kommentárt írt. *Sylvestre de Sacy* egybeállította azon példákat, melyek ezen kommentátor munkáiban, az épen kimutatott etymologiai törekvést tüntetik fel, ³⁾ és melyek bizonyítékául szolgálhatnak annak, hogy mily józansággal bírta az arab nyelvész azon módszert kezelni, mely legújabb időkben több európai semitista kezében annyi confusió és képtelenség kútfejévé vált.

Az arab eredeti szótárirodalom — melynek fejlődésével külön kell még foglalkozni — azonban a magasabb etymológiának semmi hasznát nem vette. És ez igen természetesnek található. A nagy etymologia (a másodfokút értem) oly önkény-nyel dolgozott, és oly ugrásokat tulajdonított a nyelvalkotó szellemnek, oly pusztán külsőleges alapon akarta összehozni az egymástól távol álló nyelvadatokat, hogy a *Firúzábádi*-k, *Gauharí*-k stb. empiricus józansága okvetlenül idegenkedett ezen módszer ferdeségeitől. Az arab szótárirodalom mindvégig megmaradt az etymologia legalsó foka, a *kis etymologia* mellett, mely biztos, és minden kétes feltevést mellőző alapon dolgozott.

Csakis az arab nemzeti szótárirodalom legújabb terméke törte meg e téren a jeget és a magasabb etymológiának tért nyitott. Értem *Ahmed Efendi Fâris al-Shidjâk*, a Libanonból származó és jelenleg Konstantinápolyban, mint az *Al-Gavâ'ib* című arab hetilap szerkesztője élő, nyelvtudós ⁴⁾ munkáját: *Sirr al-lajâlî fi al-kalb val-ibdâl*, azaz: «Az éjjelek titkai a hangcsere és hangváltozásra nézve». Ezen nagy szótári munka az arab szókincset azon szempont alatt veszi vizsgálat alá, hogy a rokon hangzásu mássalhangzókból álló gyököket egymással összefüggésbe hozza, úgyszintén az azonos hanganyaggal bíró gyökeket, a melyekben ezen hanganyag különféle sorrendben van elhelyezve, szintén közös fogalmi kiinduló ponttal bírónak mu-

¹⁾ *Al-Bejdâvi* u. o. 17. lap. 8. s. 18. l. stb.

²⁾ U. o. I. köt. 343. l. 22. s.

³⁾ *Anthologie grammaticale arabe* (Paris 1829) 449—451. l.

⁴⁾ Lásd *Jelentésem* stb. 28. lapját és kk.

tatja ki; és így a harmadik fokú etymológiát az etymologia magnát vagy majort, melyet elődei megállapítottak, több száz éves félbeszakítás után ismét felújítja. A tér szűke már nem engedi meg, hogy eljárását példákkal világítsam meg. Iskolát eddig nem alakított *Ahmed Fâris* szótárkutatási módszerével. Csak egy munkát ismerek, mely rendszerének védelmére íratott egy kairói barátom, *Michâ'il 'Abd Sejjid* által és melyről megjelenése alkalmával a szakközönséget értesíteni volt alkalmam.¹⁾ Ellenzéket képez a nagy etymologia ezen felélesztése ellen a *bejrûti* szótárirodalmi iskola, melynek élén *Butrus al-Bustânî* jeles arab hirlapszerkesztő és nyelvbúvárkodó áll, ki *Muhîţ al-Muhîţ* című két vaskos kötetű szótárában²⁾ a régi empiricus szótáriró iskolát képviseli és csak a gazdag nyelvanyagot törekedik constatalni minden abstract szörszálhasogatás kerüléséve és mellőzésével.

Az ezen dolgozathoz eredetileg hozzátartozó VI. fejezetet: «Az arab szótárirodalom fejlődése»-ről, bővített alakban később külön fogom közzé tenni.

GOLDZIHHER IGNÁCZ.

¹⁾ *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 1874. (XXVIII. köt. 167. lapon) Fleischerhez intézett damaszkusi levelemben.

²⁾ Bejrût 1867—69, 4°; egy 2 kötetes 8° kivonata *Katr al-Muhîţ* címmel is jelent meg, Bejrût 1869. V. ö. *Jelentés* stb. 26. l.